

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEBIEDSBESCHRIJVING EEMLAND EN VALLEIGEBIED

D. Cazemier

VOORWOORD

Op 15 november 1986 is door de Minister van WVC het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.) goedgekeurd. Het betreft een inventarisatie van de jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. Daarbij is als doel gesteld het gehele land binnen een termijn van vijf jaar op vergelijkbare wijze te inventariseren ter verkrijging van een systematisch overzicht van alle cultuurhistorisch waardevolle objecten, complexen en gebieden uit de genoemde periode.

De coördinatie en uitvoering van het M.I.P. zijn in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden, terwijl het rijk (WVC) zowel in financieel als in organisatorisch opzicht de randvoorwaarden schept. Elke provincie is opgedeeld in een aantal cultuurhistorisch samenhangende regio's, de zogeheten inventarisatiegebieden. Binnen deze gebieden wordt de inventarisatie per gemeente verricht. De werkzaamheden van het M.I.P. bestaan uit: a. beschrijven van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente, waarbij de geografische, sociaal-economische en stedenbouwkundige ontwikkelingen worden geschetst als kader voor b. het in kaart en beeld brengen van waardevolle gebouwen en gebieden met bijzondere waarden uit de betreffende periode.

De provincie Utrecht heeft besloten om het M.I.P. te completeren met een inventarisatie van objecten e.a. van vóór 1850, om zo de sinds 1983 in gang gezette cultuurhistorische inventarisaties te continueren en een volledig overzicht te krijgen van alle nog aanwezige waardevolle elementen. Dit betekent dat ook de beschrijvingen van de 4 regio's en de 37 gemeenten uitgebreid zijn met de historisch-ruimtelijke ontwikkelingen van vóór 1850.

Het M.I.P. in de provincie Utrecht werd tussen 1988 en 1992 uitgevoerd en heeft voor het Eemland en Valleigebied ongeveer 1800 objecten zo'n 23 gebieden met bijzondere waarden opgeleverd. Deze breed opgezette inventarisaties per gemeente dienen als basis voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van o.a. monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. In eerste aanzet is het M.I.P. bedoeld als basis voor het plaatsen van een selectief aantal objecten uit de periode 1850-1940 op de rijksmonumentenlijst. Het ligt in de bedoeling om dit vervolgpriject, het Monumenten Selectie Project (M.S.P.) en de Monumenten Registratie Procedure (M.R.P.) op analoge wijze uit te voeren als het M.I.P.

Op provinciaal niveau wordt het M.I.P. reeds toegepast bij de toetsing van gemeentelijke RO-plannen, beoordeling van subsidieaanvragen betreffende restauratie en onderhoud van monumenten en ten aanzien van het toeristisch-recreatief beleid. Ook de uitwerking van de doelstelling dat het M.I.P. kan dienen als basis voor publicaties in wetenschappelijke en toeristische sfeer vindt reeds plaats. Als bijdrage aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed hebben wij drie publicatierreeksen opgezet, waarin de gegevens van het M.I.P. onder de aandacht van de inwoners van de provincie worden gebracht: de sinds 1986 gestarte reeks 'Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht' beschrijft per gemeente de lokale geschiedenis en alle objecten in woord en beeld, de onlangs opgezette 'Stichtse Monumenten Reeks' richt zich op bijzondere thema's en gebouwtypen in de provincie en in de toeristische sfeer zal in totaal een vijftal gidsen verschijnen, waarin per M.I.P.-gebied in samenwerking met de ANWB 'Cultuurhistorische fietsroutes' worden beschreven.

Ten aanzien van het gemeentelijk beleid hoop ik dat de rapporten van het M.I.P. een stimulans zullen zijn tot een actief monumentenbeleid in brede zin, dat wij, waar mogelijk, willen ondersteunen.

mr D.H. Kok
lid van Gedeputeerde Staten
van Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

1	Inleiding	7
2	Fysische gesteldheid	8
2.1	Geologische processen	8
2.2	Bodemvorming	10
2.3	Afwatering	10
3	Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850	13
3.1	Vroege bewoning	13
3.2	Middeleeuwse ontginning en occupatie	14
3.2.1	De situatie tijdens de vroege Middeleeuwen	14
3.2.2	Ontginning en occupatie tijdens de vroege Middeleeuwen	14
3.2.3	Ontginning en occupatie van Eemland	15
3.2.4	Ontwikkeling in het zuidelijk hoogveengebied	16
3.3	Ontwikkelingen na de Middeleeuwen	16
3.4	Grondgebruik	18
3.4.1	Agrarisch grondgebruik	18
3.4.2	Delfstoffenwinning	19
3.4.3	Bosaanleg	20
3.5	Infrastructuur	20
3.5.1	Landwegen	20
3.5.2	Waterwegen	22
3.5.3	Spoorwegen	25
3.5.4	Kaden en dijken	25
3.5.5	Militaire infrastructuur	25
3.6	Nederzettingen	26
3.6.1	Middeleeuwse nederzettingen	26
3.6.2	Steden	27
3.6.3	Nederzettingen na de Middeleeuwse	30
3.6.4	Verspreide bebouwing	30
3.6.5	Kastelen en buitenplaatsen	31
4	Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940	34
4.1	Ruimtelijke structuur omstreeks 1850	34
4.2	Grondgebruik	34
4.2.1	Agrarisch grondgebruik	34
4.2.2	Bebossing en parkaanleg	35
4.2.3	Delfstoffenwinning	35
4.2.4	Militair grondgebruik	37

4.3	Infrastructuur	37
4.3.1	Landwegen	37
4.3.2	Waterwegen	37
4.3.3	Spoor- en tramwegen	39
4.3.4	Militaire Infrastructuur	40
4.4	Nederzettingen	40
4.4.1	Inleiding	40
4.4.2	Amersfoort	41
4.4.3	Veenendaal	43
4.4.4	Overige nederzettingen	44
4.4.5	Verspreide bebouwing	45
5	Recente ruimtelijke ontwikkelingen	45
6	Waardevolle gebieden	49
6.1	Inleiding	49
6.2	Inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden per gemeente in het Eemland-Valleigebied	51
6.2.1	Amersfoort	52
6.2.2	Bunschoten	65
6.2.3	Eemnes	72
6.2.4	Leusden	79
6.2.5	Renswoude	94
6.2.6	Veenendaal	106
6.2.7	Woudenberg	113
7	Adreslijst van opgenomen objecten in het Eemlandvallei- gebied	135
	Amersfoort	136
	Bunschoten	146
	Eemnes	147
	Leusden	149
	Renswoude	152
	Veenendaal	153
	Woudenberg	155
	Literatuurlijst	157

VERANTWOORDING

Het voorliggende rapport bevat de beschrijving van het derde inventarisatiegebied, het Eemland en Valleigebied. Door de historisch-geograaf D. Cazemier werd het onderzoek voor dit gebied in 1991 verricht. Nadien zijn de beschrijvingen van alle in de regio geïnventariseerde 'gebieden met met bijzondere waarden' toegevoegd. De begeleidingscommissie van het MIP en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorzagen het concept van de nodige correcties en aanvullingen.

Tot slot treft u aan een alfabetische adressenlijst per gemeente van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het M.I.P. deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentieerd monumentenbeleid te kunnen ontwikkelen: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden per gemeente en kan als uitgangspunt dienen voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met de objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in de 'gebieden met bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuurhistorische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming, maar dienen wel betrokken te worden bij het ruimtelijk ordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

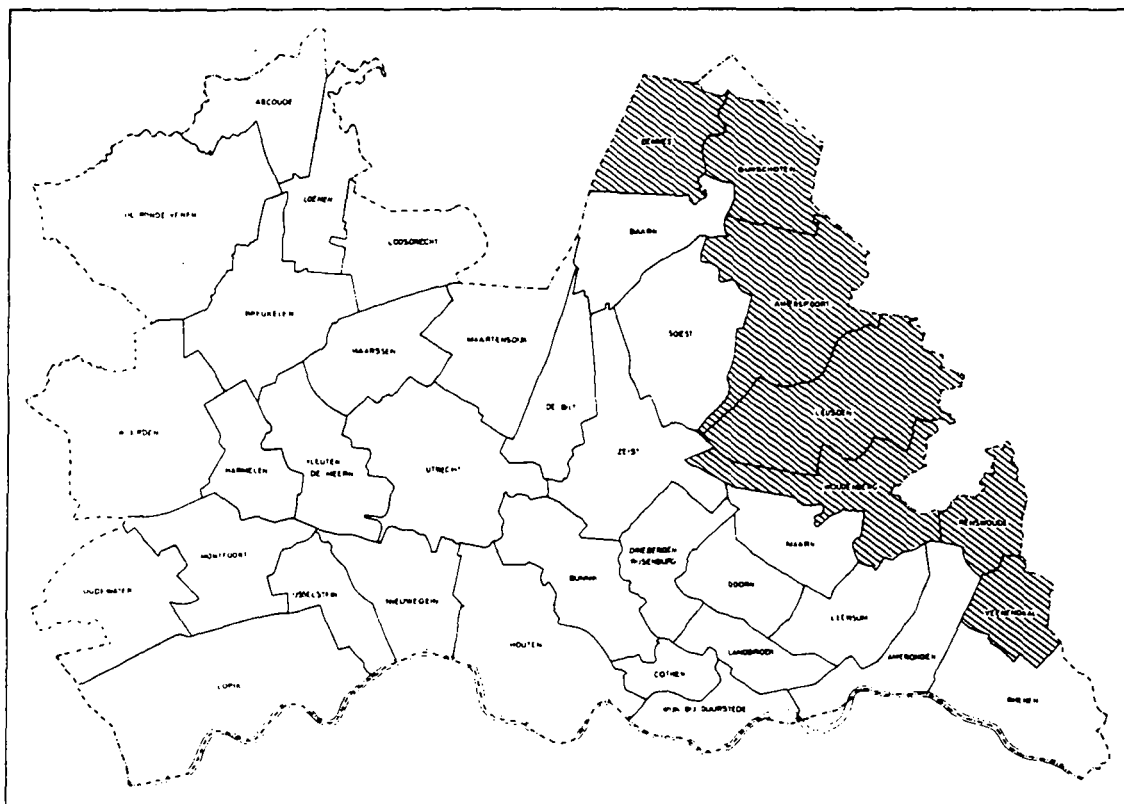
drs. R.K.M. Blijdenstijn

projectleider M.I.P.
provincie Utrecht

INLEIDING

De regio Eemland en Valleigebied vormt grotendeels de oostelijke begrenzing van de provincie Utrecht. Zeven van de acht gemeenten in het gebied grenzen aan de provincie Gelderland: Amersfoort, Bunschoten, Leusden, Renswoude, Veenendaal en Woudenberg. De gemeente Eemnes in het noordwesten van het inventarisatiegebied grenst aan de provincies Flevoland en Noord-Holland.

Hoewel de naam Valleigebied anders suggereert, behoren tot de regio niet alleen de laaggelegen gronden van de Gelderse Vallei (met als noordelijke voortzetting Eemland), maar maken in het westen ook de hogere gronden van de Heuvelrug daarvan deel uit. Kenmerkend voor de lage delen van het gebied was door de eeuwen heen de terugkerende wateroverlast. In belangrijke mate was deze bepalend voor de inrichting van het cultuurlandschap. Pas met de afsluiting van de Zuiderzee en de aanleg van het Valleikanaal in de eerste helft van deze eeuw kwam er voorgoed een einde aan de vele overstromingen.

Afb. 1 Het Eemland en Valleigebied

2 FYSISCH GESTELDHEID

2.1 GEOLOGISCHE PROCESSEN

De Saale-ijstijd en het Eemien

De voorlaatste ijstijd, het Saalien, gaf de eerste aanzet tot het ontstaan van het huidige Eemland en Valleigebied. Voordat het landijs ons land bereikte, had zich hier gedurende vele honderdduizenden jaren een dik pakket van rivierafzettingen gevormd, hoofdzakelijk aangevoerd door de toenmalige Rijn. Deze vrijwel horizontaal gelaagde afzettingen bestonden uit een afwisseling van grove zanden met grind, fijne zanden en soms kleilagen.

Tijdens één van de koudegolven van de Saale-ijstijd drong in het Utrechtse gebied vanuit het huidige IJsselmeerbekken een brede ijstong binnen. Deze schoof een deel van de aanwezige fluviatiele afzettingen opzij, waardoor er aan weerszijden van het tongbekken stuwwallen ontstonden: de Utrechtse Heuvelrug en de stuwwallen van het Gooi in het westen en het Veluwe-massief in het oosten. Wat na afsmelting van het ijs resulteerde was een landschap rijk aan relief, met als hoogste punten de stuwwallen en als laagste het tongbekken.

Tijdens de daarop volgende warmere tijd, het Eemien, steeg de zee en drong ver het land in. In het diepe tongbekken vormde zich een ruime binnenzee. Zowel Eemland als de Gelderse Vallei werden in deze periode grotendeels -tot ongeveer het huidige niveau- opgevuld met mariene afzettingen.

De Weichsel-ijstijd

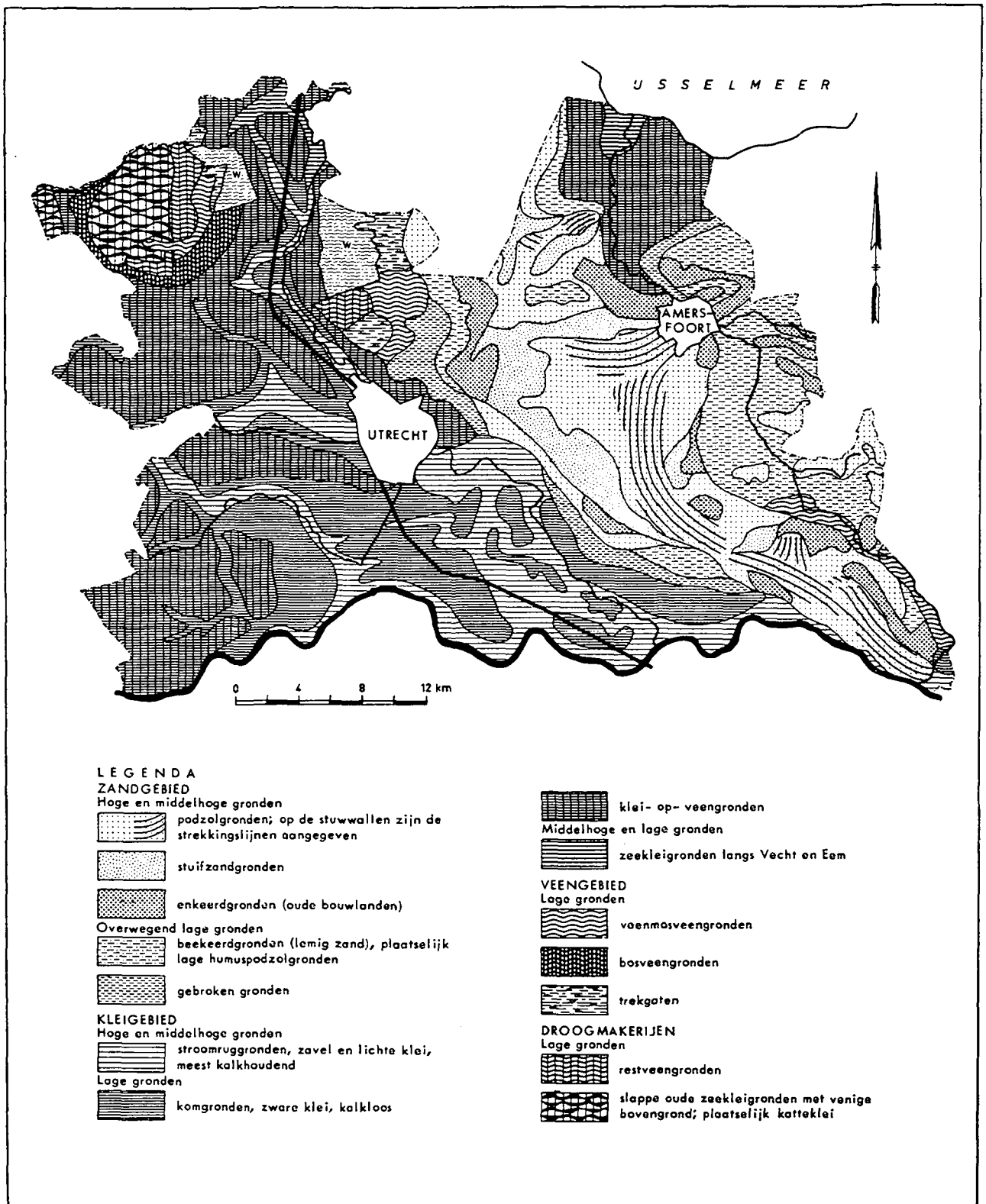
Toen het klimaat opnieuw kouder werd en het zogenaamde Weichselien -de laatste ijstijd, waarin de ijsbedekking ons land niet bereikte- aanbrak, trok de zee zich terug. De vegetatie uit de periode van het Eemien verdween en vooral tussen de stuwwallen enerzijds en Vallei en Eemland anderzijds trad een sterke mate van reliëf-nivellering op. Zowel onder invloed van periodiek optredend smeltwater als ten gevolge van de wind spoelde en woef veel zand van de hogere delen om zich vervolgens af te zetten in het lage dal.

Gelijktijdig met het afvlakken van het hoofdrelief vormde zich in de Gelderse Vallei een uitgebreid micro-relief, bestaande uit tal van kleine smeltwaterdalen. Temidden van deze overwegend oost-west lopende dalletjes vormde zich onder invloed van het stuivende zand, het zogenaamde dekzand, een patroon van afwisselend hoge en lage dekzandruggen. Het lager gelegen Eemland bleef veel meer een vlak gebied.

Het Holoceen

Na de laatste ijstijd, tijdens het nu nog voortdurende Holoceen, trad er een definitieve klimaatsverbetering in, waarbij het niveau van de zeespiegel opnieuw steeg. Het laaggelegen Eemland liep in deze periode (nagenoeg) geheel onder. De aanwezige begroeiing zorgde er voor dat het gebied veranderde in een ondiep moeras. De afgestorven plantenresten vormden uiteindelijk een dikke laag veen.

Afb. 2 Bodemkaart van Utrecht

De zee wist nog vele malen terug te komen in de vorm van overstromingen, ook toen de mens al lang dijken en kaden had aangelegd. Als gevolg hiervan werden op het veen meerdere lagen klei afgezet. Daarnaast zorgde ook de door het gebied kronkelende rivier de Eem bij het regelmatig buiten de oevers treden voor een dunne laag slib over gedeelten van het veen.

In het relatief hoger gelegen landschap van de Gelderse Vallei bleven de dekzanden veelal wel aan de oppervlakte liggen. Ook hier echter was er in bepaalde delen sprake van veenvorming op grote schaal. Met name was dit het geval in het veelvuldig door overstromingen vanuit de Rijn geteisterde gebied rond Veenendaal. Hier ontstond het omvangrijke hoogveencomplex van de Rhenensche, Amerongse en Ginkelse venen, dat plaatselijk een dikte bereikte van meer dan zes meter. Door de grootscheepse afgraving die vanaf de zestiende eeuw in deze streek plaatsvond, herinnert thans bodemkundig gezien (vrijwel) niets meer aan dit vroegere veenpakket. Net als elders in de Vallei liggen er nu dekzanden aan de oppervlakte. Ook de gebieden rond Renswoude en Woudenberg en onder Leusden hebben mogelijk plaatselijk een veendek van geringe dikte gekend. In dit geval betrof het geen hoogveen, maar bosveen dat werd gevormd door de broekbossen die eertijds de lage delen van de Vallei bedekten. Van deze venen van geringe dikte wordt thans evenwel niets meer aangetroffen.

2.2 BODEMVORMING

Het gebied van Eemland wordt thans bodemkundig grotendeels gekenmerkt door het voorkomen van laagveen- en vooral klei-opveen gronden. Bij de monding van de Eem, in het uiterste noorden van het gebied, komen tevens jonge zeekleigronden voor. De zandgronden uit de Weichsel periode liggen alleen in het uiterste westen van de gemeente Eemnes, op de overgang naar de hogere gronden van het Gooi, aan de oppervlakte. Het betreft hier een afwisseling van podzol- en beekerdgronden.

De zanden in de Gelderse Vallei worden bodemkundig onderscheiden in podzol-, beekerd- en enkeerdgronden. Langs de flank van de Utrechtse Heuvelrug waar de middelhoge en hoge dekzanden in de loop der eeuwen door overexploitatie (zie Agrarisch grondgebruik) in verstuiwing gingen, vormden zich plaatselijk stuifzandgronden zonder bodemprofiel. In het zuidoosten van de regio treft men langs het Valleikanaal een smalle gordel met veenmosveengronden aan.

2.3 AFWATERING

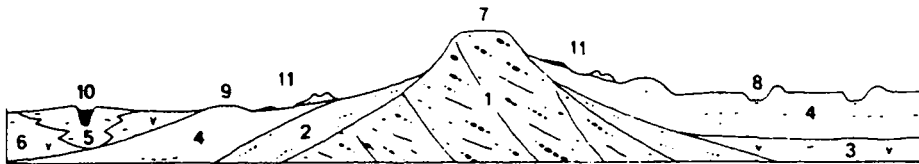
De vroege afwateringssituatie

De afwatering van Eemland en Valleigebied is altijd een zeer problematische zaak geweest. Door zijn lage ligging vormde het gebied een vergaarbak voor het hemelwater (in de vorm van regen of sneeuw) dat zich vanaf de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe een

Utrechtse Heuvelrug

Rivierengebied

Gelderse Vallei

- 1 gedurende de voorlaatste koude tijd van het geologisch verleden door skandinavisch landijs opgestuwde, overwegend grove grindrijke afzettingen van met name rivieren.
- 2 door smeltwater van dit ijs neergelegde zandige, grindhoudende afzettingen
- 3 na de skandinavische landijsbedekking onder gematigd warme klimaatsomstandigheden gevormde kust- en rivierafzettingen of veenlagen
- 4 hoofdzakelijk zandige en grindarme (smelt)water- en windafzettingen uit de laatste koude tijd van het geologisch verleden
- 5 vrij jonge zandige afzettingen van de Kromme Rijn
- 6 sedert de laatste koude tijd gevormde veenlagen en komklei
- 7 stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug uit de voorlaatste koude tijd
- 8 beekdal van de Gelderse Vallei
- 9 zandrug uit de laatste koude tijd
- 10 stroomrug met door oeverwallen geflankeerde Kromme Rijn
- 11 grillig relief, ontstaan tengevolge van recente verstuiwingen

Afb. 3 Dwarsdoorsnede Rivierengebied/Utrechtse Heuvelrug/Gelderse Vallei

weg omlaag zocht. Daarnaast had men te maken met een sterke kwel vanaf de Heuvelrug en de aanwezigheid van ondoorlaatbare keileemlagen in de ondergrond.

Met uitzondering van het meest zuidelijk gelegen deel van de Gelderse Vallei, het gebied onder Veenendaal, dat tot aan de periode van de grote verveningen een natuurlijke afwatering in zuidelijke richting had, waterde het gehele gebied in noordelijke richting af. Via de Luntersche- of Heiligenbergerbeek en enige vanaf de Veluwe naar het westen -de Vallei in- stromende beekjes (o.a. Flierbeek, Modderbeek, Barneveldschebeek) werd het water naar de natuurlijke laagte van Amersfoort gevoerd. Hier mondden de verschillende beken in een min of meer gezamenlijke bedding samen om vervolgens als de rivier de Eem hun weg voort te zetten. Een klein gedeelte in het uiterste noorden van Eemland loosde direkt op de Zuiderzee.

Veranderingen door de mens

De vervening die kort na de Middeleeuwen in het zuiden van de Gelderse Vallei van start ging, was niet alleen van invloed op de afwateringssituatie in dit deel van de regio, maar had ook voor de rest van het gebied grote gevolgen. Door de aanleg van een uitgebreid stelsel van kanalen, wijken en sloten werden de venen rond Veenendaal weliswaar met succes ontwaterd, het toegenomen water dat via de Eem in noordelijke richting werd afgevoerd zorgde elders evenwel voor nieuwe problemen. Naarmate het veen verder werd afgegraven, kwam bovendien na verloop van tijd de afvoermogelijkheid van overtollig water in zuidwaartse richting te vervallen. Door inklinking van de grond kon het water op den duur niet meer naar de Rijn wegstromen. Er was in zuid-noord richting een verval van enkele meters, dat wil zeggen dat het water in de Rijn een flink stuk hoger stond dan in de Eem. Ook in oost-west richting was er sprake van een dergelijk verval.

Het in de Eem uitmondende bekenstelsel werd zo steeds belangrijker als afvoer voor het overtollige water uit de Vallei. Grote gebieden in met name de noordelijke helft van de regio kregen door de extra toevloed van water regelmatig te maken met overlast. Vooral tijdens de nattere jaargetijden kon men hier ten gevolge van de grote aanvoer van water van elders nauwelijks het eigen water kwijtraken. Wanneer daar nog een overstroming van de Rijn of de Zuiderzee bijkwam, was de schade helemaal niet te overzien. Met name Amersfoort, waar al het water bijeen kwam, had zwaar te lijden.

Hoewel de diverse waterschappen en polderbesturen alles in het werk stelden om verbetering in de situatie te brengen, zou de wateroverlast pas voorgoed verleden tijd worden met de afsluiting van de Zuiderzee en de aanleg van het Valleikanaal in de jaren dertig van deze eeuw. Het Valleikanaal (1937-1949) werd vanaf Veenendaal dwars door de regio tot aan de rivier de Eem -ten noorden van Amersfoort- aangelegd en was primair bedoeld als afvoerkanaal voor het overtollige water van het bekenstelsel in de Vallei. Grotendeels volgde men de loop van bestaande griften en beken, waarvan de afvoercapaciteit sterk werd opgevoerd. Ook werden er in het kanaal tal van nieuwe sluizen aangelegd en kwam bij Eemnes het nieuwe sluiscomplex gereed.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Jagers en verzamelaars

In de midden-steentijd, het landschap had na de laatste ijstijd het aanzien van een toendra en de mens leefde waarschijnlijk van de rendierjacht en het verzamelen van eetbare gewassen, trad er een definitieve klimaatsverbetering op. De toendra veranderde geleidelijk in een landschap van moerassen, venen en gemengde loofbossen. De rendieren die naar het koudere noorden trokken, maakten plaats voor nieuwe diersoorten als eland, edelhert en wild zwijn.

Sommige rendierjagers zullen met hun kudde meegetrokken zijn, andere bleven en pasten zich aan aan het veranderde milieu. Wel bleven het in de eerste plaats jagers en verzamelaars die een rondtrekkend bestaan leidden. Daarnaast nam waarschijnlijk ook de visserij een belangrijke plaats in. De voor deze periode kenmerkende vuurstenen werktuigjes zijn ondermeer op de dekzanden in het zuiden van de Gelderse Vallei aangetroffen.

De eerste landbouwers

De overgang naar de jonge-steentijd ging -zij het uitermate geleidelijk- gepaard met tal van nieuwe ontwikkelingen. Met name de introductie van de landbouw bracht een omwenteling in het leefpatroon teweeg. Door een stuk bos te kappen of af te branden legden de eerste boeren op de hogere zandgronden kleine akkers aan. Raakte de bodem uitgeput, dan werd de akker verlaten en werd elders in de directe omgeving een nieuwe aangelegd. Ook werd er binnen de "zwerflandbouw" enige veeteelt bedreven.

Een belangrijk gevolg van deze nieuwe leefwijze was dat men het voor de periode van het jagen en verzamelen kenmerkende rondtrekkende bestaan opgaf en zich in feite -de zwerflandbouw bleef beperkt tot een klein gebied- op één plaats vestigde. Restanten van de eerste "vaste" nederzettingen, bestaande uit enkele houten boerderijen, zijn ondermeer aangetroffen op de hogere dekzanden aan de rand van de Gelderse Vallei.

De Romeinse tijd

Rond het begin van onze jaartelling kwam Nederland binnen de invloedssfeer van het machtige Romeinse rijk te liggen. Voor de regio, waar zich geen belangrijke vestigingen bevonden, zorgde dit aanvankelijk niet voor ingrijpende veranderingen. De kleine agrarische nederzettingen op de middelhoge zandgronden bleven rustig voortbestaan.

In deze situatie trad verandering op toen de Romeinse macht in de loop van de derde eeuw begon te verzwakken. Meer en meer werd de Gelderse Vallei als grensgebied tussen de verschillende partijen het strijdtoneel van Franken, Friezen en Saksen. Wat volgde was een periode van verval, waarin de bevolking sterk afnam en de meeste landbouwterreinen (weer) werden verlaten.

3.2 MIDDELEEUWSE ONTGINNING EN OCCUPATIE

3.2.1 De situatie tijdens de vroege Middeleeuwen

Kleine zelfvoorzienende gemeenschappen

In de vroege Middeleeuwen (400-1000 na Chr.) was er uitsluitend nog bewoning mogelijk op de middelhoge dekzanden, de rest van de regio bestond uit onbewoonbaar veen. De invloed van de mens was nog altijd niet of nauwelijks in het landschap merkbaar. In de Gelderse Vallei en dan met name op de flank van de Utrechtse Heuvelrug beperkte de bewoning zich tot een aantal kleine, op zelfvoorziening gerichte agrarische gemeenschappen. Het laag en geïsoleerd gelegen Eemland was nog altijd geheel verlaten en droeg het karakter van een ongerept veenmoeras.

Adellijke landgoederen en kerkelijk bezit

In de loop van de zevende eeuw kwam Utrecht grotendeels in bezit van de Frankische koningen. De bestaande landerijen werden na verovering eenvoudigweg geconfisceerd. Daarnaast hadden de koningen de vrije beschikking over alle bossen, moerassen en andere nog onontgonnen en onbeheerde gronden. Om dit uitgebreide koningsgoed te kunnen besturen, beleenden zij grote delen aan edelen, vooral graven. Vele goederen werden ook geschonken aan kerkelijke instellingen, met name de dan nog jonge Utrechtse kerk. Tot de vroegste bezittingen van het bisdom behoorden binnen de regio onder andere de villa Leusden en een aantal goederen langs de Eem.

3.2.2 Ontginning en occupatie van de Gelderse Vallei

Het kampongtinningslandschap met plaatselijk enges

Met het aanzienlijk toenemen van de bevolking groeiden tal van kleine boerengemeenschappen op de Utrechtse zandgronden in de Karolingische tijd uit tot daadwerkelijke nederzettingen. Eerste vereiste voor het ontstaan van het zogenaamde es- of -zoals men in Utrecht zegt- engdorp was echter wel een ruime ligging op de overgang van hoge naar lage gronden, dat wil zeggen daar waar de bodemgesteldheid en de waterhuishouding geschikt waren voor het op grotere schaal uitoefenen van het destijds gangbare gemengde bedrijf (zie Landbouw). Binnen de regio werd aan deze voorwaarde vrijwel nergens voldaan, zodat in dit gebied slechts een enkel engdorp -de eng was het min of meer blokvormige, aaneengesloten akkercomplex van de nederzetting- ontstond: Oud-Leusden en mogelijk ook Woudeberg.

Merendeels dwong het natuurlijk landschap met zijn dichte bebossing en sterke afwisseling van bodemgesteldheid en reliëf in de Gelderse Vallei tot verspreide vestigingen en individuele ontginningen in de vorm van kampen. De kamp was een akker die behoorde tot één boerderij. Deze was omgeven door een houtwal, die oorspronkelijk een rand bos geweest zal zijn. Als eerste werden de talrijke dekzandruggetjes in cultuur gebracht. Met het toenemen van de bevolking splitsten zich van de oude hoeven nieuwe bedrijven af, waarbij er sprake was van een geleidelijk

afzakken naar de lagere gebiedsdelen. Uiteindelijk resulteerde de verdichting van de kampongginningen in een groot deel van de Gelderse Vallei (het meest uitgesproken in de streek Achterveld-Scherpenzeel (Gelderland)-Renswoude) in het ontstaan van het karakteristieke kampenlandschap met zijn verspreide hoeven en onregelmatige percelering.

Het veenontginningslandschap

De venen in de noordelijke helft van de Gelderse Vallei kenden als gemeenschappelijk bezit van de zandboeren uit de directe omgeving aanvankelijk een sterk extensief gebruik. Zo werd er op kleine schaal turf gestoken en weidde men er vee. De oorsprong van Hamersveld, het huidige Leusden-Centrum, moet gezocht worden in de twaalfde eeuw. Het betrof hier een cope-ontginning, resulterend in een rationeel ingericht ontginningslandschap met langgerekte percelen. De ontginning van Woudeberg vond pas in het midden van de dertiende eeuw plaats, na eerst als cope te zijn mislukt. In tegenstelling tot het gebied van Hamersveld was er hier geen sprake van één aaneengesloten ontginningscomplex, maar ontstonden er meerdere kleine ontginningsblokken, ieder met een eigen strokenpercelering. Het bosveen in de omgeving van Renswoude werd in het midden van de veertiende eeuw ontgonnen.

3.2.3 Ontginning en occupatie van Eemland

Het veenontginningslandschap van Eemnes en Bunschoten

Rond 1100 werd een begin gemaakt met de ontginning van westelijk Eemland. Het eerst werd de zuidzijde van het gebied aangepakt. Het dorpje Eembrugge, ontstaan rondom het kasteel Ter Eem (zie Nederzettingen) bestond toen al enige tijd. Van hier uit werd langs de westoever van de Eem de "Zomerdijk" aangelegd met haaks daarop de "Zuidwend". Het veengebied binnen de dijk, de latere Zuidpolder, werd in westelijke richting ontgonnen. Vlak bij de huidige Eemnessersluis werden de boerderijen van het oorspronkelijke Eemnes gebouwd.

De grond werd verkaveld in stroken van gelijke breedte, maar met vrije opstrek. Wanneer de akkers in het ontginningslandschap na verloop van tijd als gevolg van inklinking te drassig werden, werden verderop het veen in nieuwe akkers aangelegd. De oude percelen werden weiland. Zo bereikten de boeren uiteindelijk de drogere zandgronden van het Gooi, waar ze, ditmaal wel met blijvend succes, hun akkers aanlegden.

In de loop van de veertiende eeuw besloten de bewoners van Eemnes gezamenlijk te verhuizen naar de "Wackerswech", waar zij nieuwe boerderijen bouwden, nu precies tussen hun akkers en weilanden in. Direct ten oosten van het nieuwe dorp werd tegen overstromingen van de Eem de Wakkerendijk aangelegd. Zo ontstond het huidige Eemnes(-Buiten). In de vijftiende eeuw zouden de bewoners van westelijk Eembrugge het voorbeeld van de Eemnessers volgen en ontstond iets ten zuiden van Eemnes(-Buiten), Eemnes-Binnen.

In oostelijk Eemland bevond zich, mogelijk op de plaats van het huidige Bunschoten, reeds voor de twaalfde eeuw het dorpje Uitwijk. Van hier uit werden na verloop van tijd ook de venen ten

oosten van de Eem ontsloten; dit eveneens volgens een verkaveling in langerekte stroken, onderling gescheiden door sloten. Het dorp Spakenburg dat met de ontginning iets ten noorden van Bunschoten aan de Zuiderzeekust ontstond, zou vervolgens een opvallende plaats in het gebied zowel als de provincie in gaan nemen. Als enige havenplaats aan de Zuiderzee was Spakenburg namelijk -van aanvang aan waarschijnlijk- allereerst een vissersplaats en pas daarna een agrarische nederzetting.

3.2.4 Ontwikkelingen in het zuidelijke hoogveengebied

De eerste verveningen

Het hoogveen in het zuiden van de regio bleef, afgezien van het op zeer kleine schaal steken van turf en het weidden van enig vee, beduidend langer onaangeroerd dan eerder genoemde venen van Eemland en Gelderse Vallei. Eerst tijdens het bewind van bisschop David van Bourgondië (1456-1496) werd een poging ondernomen om de waterstaatkundige situatie in de wei- en hooilanden van Rhenen te verbeteren en de noordelijk daarvan gelegen venen -deels behorend tot de regio- geschikt te maken voor vervening.

Eén van de belangrijkste onderdelen van deze onderneming was de aanleg van een ontwaterings- en turfafvoerkanaal, dat bekend zou worden onder de naam Bisschop Davidsgrift. Hoewel er spoedig op behoorlijke schaal turf gedolven werd, liep de vervening uiteindelijk toch op een complete mislukking uit. De hoofdreden hiervoor moet gezocht worden in de met gewapende vijandigheden gepaard gaande politieke onrust, die in deze periode heerste. Vooral de Gelderse Vallei had het als grensgebied van het Sticht zwaar te verduren. Het resultaat van dit alles was een slecht arbeids- en investeringsklimaat in de venen langs de grift. Toen er in 1543 uiteindelijk een eind kwam aan de vijandigheden, had het zuidelijke hoogveengebied inmiddels zijn aloude functie van extensief weidegebied weer herkreten.

3.3 ONTWIKKELINGEN NA DE MIDDELEEUWEN

De veenkolonie Veenendaal

Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw vonden er op het politieke en economische vlak veranderingen plaats, die voor de ontwikkeling van de venen in het zuiden van de Vallei grote gevolgen zouden hebben. Wat betreft de politiek was er het gegeven dat na het bewind van bisschop David veel bisschoppelijk grondbezit in handen van Karel V kwam. Toen deze vervolgens in 1543 ook in Gelderland als landsheer erkend werd, behoorden de voortdurende vijandigheden tot het verleden en konden de venen weer ongehinderd geëxploiteerd worden. Economisch gezien was vooral de groei van de steden van belang. Niet alleen nam daarmee de behoefte aan huisbrand toe, ook groeiden na verloop van tijd de afzetmogelijkheden door een toenemende vraag naar turf vanuit de industrie.

Door beide bovengenoemde ontwikkelingen was een zeer geschikt klimaat ontstaan om de afgraving van de venen in het zuiden van de Vallei te hervatten. Initiatieven hiertoe werden door de

landsheer, die als bezitter rechtstreeks belanghebbende was, uiterst welwillend ontvangen en zelfs aangemoedigd. In de Vallei werd er echter niet met één initiatief volstaan. De al eerder genoemde waterscheiding die vlak boven de latere kern Veenendaal liep (zie Afwatering), vormde klaarblijkelijk een dusdanige barrière dat er twee moesten komen. In 1546 kregen de veengenoten van de Gelderse en Rhenense venen octrooi om de turfwinning te starten in de venen ten zuiden van de waterscheiding. In 1550 kreeg een consortium van voornamelijk Antwerpse ondernemers onder leiding van Gilbert van Schoonbeke toestemming te gaan vervenen in het gebied ten noorden van de waterscheiding.

De afgraving van het hoogveen verliep voorspoedig, hetgeen ondermeer afgelezen kan worden uit de sterke groei die het nieuwe veenkoloniale dorp Veenendaal tijdens de laatste helft van de zestiende en in de loop van de zeventiende eeuw doormaakte. Het landschap van de venen zag er in deze periode zeer gevarieerd uit; alle stadia van vervening kwamen verspreid voor, terwijl er ook nog volledig onvervende percelen aanwezig waren. De schrale, weinig vruchtbare zandgronden die na de afgraving bloot kwamen te liggen, werden pas met het aflopen van de vervening in de loop van de achttiende eeuw op grotere schaal tot landbouwgronden ontgonnen. Dit was een lastig en langdurig proces, vooral door het ontbreken van voldoende mest.

De parcelering -in langgerekte stroken, onderling van elkaar gescheiden door sloten- die uiteindelijk tot stand kwam, vond zijn oorsprong in de eigendomsstructuur zoals die was vòòr de veenafgraving. De venen bestonden toen uit brede blokvormige kavels, die in gemeenschappelijk of particulier bezit waren. De meer fijnmazige strokenparcelering ontstond door opdeling van deze blokken; een proces dat zowel voor, tijdens, als na de turfwinning plaatsvond.

Zandverstuivingen en bosaanleg

De druk op de resterende woeste gronden -het natuurlijk landschap maakte als gevolg van overbeweiding en het halen van brand- en bouwhout veelal toch al een kale indruk- nam met de toenemende bevolkingsdruk na de Middeleeuwen verder toe. Niet alleen werden de voor verdere uitbreiding van het cultuurland geschikte gronden steeds schaarser, ook vormden de overgebleven woeste gronden in verband met de schapenbemesting (zie Agrarisch grondgebruik) steeds meer een onmisbaar element in het landschap. In de zeventiende eeuw was praktisch al het oorspronkelijke bos van de Heuvelrug verdwenen. Hierdoor en door het teveel afplaggen van de heide, kwamen er in dit deel van de regio steeds meer zandverstuivingen voor. Deze breidden zich al verder uit en bedreigden zowel de overgebleven heidegronden als nabijgelegen bouwlanden. Dat dit probleem reeds vroeg zorg baarde blijkt uit een verordening uit 1561, waarin de geërfden van "de meente van van den Leusderberg" of liever nog van de "XXVI hoven, gelegen onder Leusden" een aantal reglementen ter bestrijding van het verstuiven van het zand (onder andere herbeplanting met heide en struikgewas en beperking van de schapenbeweiding) vastlegden. Echt succesvol waren de vroege pogingen tot beteugeling van de stuifzanden over het algemeen echter niet, zodat er tot na het

midden van de vorige eeuw uitgestrekte stuifzandcomplexen op de flank van de Heuvelrug in het westen van de regio voorkwamen.

3.4 GRONDGEBRUIK

3.4.1 Agrarisch grondgebruik

Het gemengde bedrijf

Tijdens de vroege Middeleeuwen werd de landbouw in de Gelderse Vallei gekenmerkt door een gemengde bedrijfsvoering. Op de hogere, drogere gronden lagen de oude bouwlanden. Op de meer vochtige gronden lagen de onverkavelde wei- en de hooilanden. De woeste gronden die bestonden uit bos, heide en veen, waren ook in gemeenschappelijk bezit, onder andere voor het weiden van vee, het rooien van hout en het steken van veen.

Omstreeks 1100 dienden zich in landbouwkundig opzicht enkele belangrijke veranderingen aan op de zandgronden van de Vallei. Zo kwam in deze periode binnen het gemengde bedrijf het proces van intensivering op gang. Een ontwikkeling die nauw samenhang met de opkomst van de schapenbemesting. De schapen hoefden niet op weiland te grazen, maar namen genoeg met de heide op het veld of het veen. 's Nachts verbleven zij in schaapskooien in het dorp of bij de verspreid gelegen boerderijen. Door het vermengen van de mest met op de heide gestoken plaggen, bosstrooisel en dergelijke ontstond een laag vruchtbare grond, die op gezette tijden over de akkers werd verspreid. Door deze regelmatige bemesting hoefden de akkers niet langer -zoals voorheen- om de paar jaar braak te liggen, maar waren deze voortaan permanent te gebruiken.

Het landschap van de kamptginningen-met-plaatselijk-ingen kwam er door de veranderde landbouwmethode in de loop van de late Middeleeuwen geheel anders uit te zien. Zo werden de enen en kampen zichtbaar opgehoogd, verrezen er bij de boerderijen één of meerdere schaapskooien en werden tal van schaapsdriften naar de heide of het veen aangelegd.

Ook het hoogveenontginningslandschap rond Veenendaal kende in agrarisch opzicht een sterk wisselend grondgebruik. Toen rond het midden van de achttiende eeuw de vervening afliep trachtte men in deze streek een bestaan op te bouwen door het combineren van wat landbouw, veenderij en huisnijverheid (spinnen en wolkammen). Zowel akkerbouw als veeteelt werden er bedreven, waarbij in het laatste geval het houden van schapen voor het leveren van wol minstens zo belangrijk was als de melkveehouderij.

De gespecialiseerde melkveehouderij

Ook de landbouw in het veenontginningslandschap van Eemland werd aanvankelijk gekenmerkt door een gemengde bedrijfsvoering. De nieuwe ontginningen in dit deel van de regio waren in de eerste plaats gericht op uitbreiding van het bouwland en in mindere mate bedoeld als weiland. Voor het slagen van de ontginningen was ontwatering van de gronden een eerste vereiste. Kavelsloten en weteringen werden gegraven, zodat het water eenvoudig uit het veen weg kon stromen. Daardoor verdroogde de bovenzijde van het veen en werd zo geschikt als akkergrond.

De ontwatering bracht echter onvoorziene gevolgen met zich mee. Door inklinking en oxydatie van het veen kwamen de ontgonnen gronden steeds lager te liggen en werden vochtiger. Iedere poging tot verlaging van het waterpeil (onder andere door het uitdiepen van bestaande en het graven van nieuwe sloten) had weer een verdere daling van het maaiveld tot gevolg. Tenslotte werd het bouwland -dat bovendien nog regelmatig te kampen had met de overstromingen van de Zuiderzee- zo drassig, dat het uitsluitend nog dienst kon doen als wei- of hooiland.

Voor de aanleg van nieuwe akkers trokken de boeren vervolgens verder het veen in -waar de grond nog niet zo ver was gedaald-, maar ook hier deed zich spoedig hetzelfde probleem voor. Alleen de gronden in het uiterste westen van Eemland, op de overgang naar het Gooi, bleken uiteindelijk wel blijvend geschikt te zijn voor akkerbouw. In het grootste deel van het poldergebied vond er zo geleidelijk maar noodgedwongen een verschuiving plaats van de akkerbouw naar de veeteelt. Met name ging men in Eemland over op de gespecialiseerde melkveehouderij. De in de kaasboerderijen gefabriceerde kaas en boter vonden onder andere aftrek op de stedelijke afzetmarkt van Amersfoort.

Tabaksteelt

Een bijzondere vorm van agrarisch grondgebruik was de tabaksteelt die vooral vanaf circa 1640 plaatsvond op de relatief warmere zuidhelling van de Utrechtse Heuvelrug, doch zijn oorsprong kende in de omgeving van Amersfoort. In 1615 werd hier voor het eerst tabak verbouwd. Twintig jaar later telde de stad al zo'n 120 tabakstelers en had de teelt zich uitgebreid naar andere delen van de provincie -in de regio onder andere Leusden en Woudenberg- en ook daarbuiten. Met het verbouwen van de tabak kwam ook de tabaksnijverheid op in Amersfoort en later ook Veenendaal (zie Nederzettingen).

In de zeventiende eeuw kreeg de tabaksteelt bovendien nog eens extra arbeiders tot haar beschikking vanwege het feit dat de textiel- en bierindustrie het moeilijk kreeg. Mensen die hierin geen werk meer konden vinden, stapten over naar de tabaksteelt, die in bepaalde gebieden zelfs belangrijker was dan de akkerbouw. Een periode van grote bloei brak aan, waaraan pas ruim een eeuw later met de opkomst van de oosterse tabak een einde kwam. In het begin van de negentiende eeuw was de produktie nog slechts van zeer geringe betekenis.

Sporen van deze opvallende vorm van agrarisch grondgebruik treft men thans in de regio nog maar weinig aan. De meeste van de kenmerkende grote schuren, waarin de tabaksbladeren -hangend aan ranken- werden gedroogd, zijn vrijwel alle verdwenen. Ook van de diverse met de tabaksteelt samenhangende fabrieksgebouwen zijn slechts enkele restanten overgebleven.

3.4.2 Delfstoffenwinning

Turfwinning

De winning van turf vormde in het zuidelijke hoogveengebied van de regio lange tijd de belangrijkste bron van inkomsten. Met name in de periode na 1550, toen er zowel sprake was van een politiek

als economisch gunstig ondernemingsklimaat (zie Ontwikkelingen na de Middeleeuwen), viel er in deze bedrijfstak een grote bloei te bespeuren. De sterke groei van de nieuwe veenkolonie Veenendaal illustreert dit beeld. Eerst met het aflopen van de vervening in de loop van de achttiende eeuw brak er in de streek een periode van grote armoede aan. De veenderij die nu vrijwel uitsluitend nog op individuele basis geschiedde, werd in deze periode in toenemende mate gecombineerd met andere bestaanswijzen zoals de landbouw en huisnijverheid.

3.4.3 Bosaanleg

Hakhoutbosjes en parkaanleg

De aanplant van nieuwe bossen nam vòòr het midden van de vorige eeuw nergens in de regio grote vormen aan. Merendeels bleven de bosbouwactiviteiten -als er hiervan al sprake was- beperkt tot de aanleg van wat hakhout- of boerengeriefbosjes. Daarnaast vond er op de oostflank van de Heuvelrug door onder andere de boeren van Oud-Leusden ter beteugeling van de stuifzanden op zeer bescheiden schaal enige (her)bebossing plaats. Tenslotte was er vanaf het einde van de achttiende eeuw sprake van geleidelijke toename van de parkaanleg door particuliere grootgrondbezitters, die op en langs de Heuvelrug landgoederen en buitenplaatsen hadden (zie Nederzettingen).

3.5 INFRASTRUCTUUR

3.5.1 Landwegen

Het vroege wegenpatroon

De eerste primitieve wegen in de regio ontstonden op de hoger gelegen gronden van de Utrechtse Heuvelrug en de dekzandruggen in de Gelderse Vallei, waarvan het veelal bochtige beloop gevolgd werd. Met de ontwikkeling van de landbouw en de stichting van permanente nederzettingen ontstond van hieruit in de Middeleeuwen een wegenstelsel dat in de eerste plaats diende om de dorpen in en aan de rand van de Vallei onderling te verbinden.

In het veengebied van Eemland kwam het vroegere wegenstelsel gelijktijdig met de ontginningen tot stand. Daar de wegen hier veelal op of langs dijken en kaden werden aangelegd, kende het wegenpatroon in deze streek veel meer een rechtlijnig beloop dan op de zandgronden het geval was.

Buiten de wegen die dorpen en gehuchten onderling verbonden, waren er op lokaal niveau al vroeg ook speciale wegen die de nederzettingen verbonden met de bijbehorende gebruiksgronden als akkers, wei- en hooilanden en woeste gronden, of met bijvoorbeeld een nabijgelegen kerk of molen. Het duidelijkst was dit te zien in de engdorpen, waar er vaak sprake was van een vanuit de dorpskern in verschillende richtingen uitwaaiend patroon van wegen.

Lange-afstandverbindingen

Een weg die al in de vroege Middeleeuwen van betekenis was voor het doorgaande verkeer over grotere afstand, was de weg tussen Gelderland en Holland. Deze verbinding passeerde de rivier de Eem bij Amersfoort, mogelijk al voor dat er hier sprake was van permanente bewoning.

Aangezien Amersfoort in feite de enige plaats in de omgeving was waar de uit het zuiden en oosten van de Gelderse Vallei samenvloeiende beken vrij eenvoudig overgestoken konden worden ("voorde"=doorwaadbare plaats), werd deze mederzetting reeds vroeg tot een knooppunt van wegen. De bewoners van de omringende vestigingen brachten er hun produkten naar de markt, waardoor er al vroeg wegen ontstonden naar plaatsen als Eemnes, Bunschoten, Nijkerk, Barneveld, Lunteren, Scherpenzeel, Woudenberg, Utrecht en Baarn. Uit een aantal van deze voor plaatselijke doeleinden gestichte karrewegen, ontstonden na verloop van tijd eveneens doorgaande lange-afstandverbindingen.

Een belangrijk soort wegen voor het verkeer over grote afstand waren verder de zogenaamde "Hessenwegen". Deze werden aan het einde van de zestiende eeuw onder andere gebruikt door voerlieden uit Hessen, die met grote, zeer brede karren handel dreven tussen de Duitse en de Hollandse markten. Amersfoort vervulde in het Hessische wagenverkeer, waarin de kleinere nederzettingen zoveel mogelijk werden gemeden, een belangrijke rol als overslagplaats (zie ook Waterwegen).

Een andere bijzondere interlocale verbinding was de uit 1653 daterende Amersfoortseweg. Voor de aanleg van deze weg, een kaarsrechte weg van zestig meter breed en voorzien van drie rijen populieren in het midden, werd een strook grond tussen de Bilt en Amersfoort in vakken verdeeld, die in eigendom werden uitgegeven aan personen die daarvoor een deel van de weg moesten (laten) aanleggen. Met het gereedkomen van de weg die in de Bilt aansloot op het destijds enige verharde wegvak van Utrecht: de weg de Bilt - Utrecht, had Amersfoort een nieuwe verbinding die aanmerkelijk sneller was dan het oude tracé dat met een gebogen beloop meer noordelijk liep om vervolgens via de Hooge Bilt op de weg De Bilt - Zeist aan te sluiten.

De eerste wegverhardingen

Het valt moeilijk voor te stellen, maar verharde wegen waren er tot na 1800 in de regio, buiten het bovengenoemde deel van de Amersfoortseweg en de bebouwde kommen, in het geheel niet. Eerst in de Franse tijd, aan het begin van de negentiende eeuw, werd er onder het nationale gezag uitwerking gegeven aan plannen voor het aanleggen van een netwerk van grote of straatwegen, waardoor de verschillende landsdelen onderling verbonden werden.

Onderscheiden werden "Rijks groote wegen der eerste klasse", die door het Rijk werden onderhouden en "Rijks groote wegen der tweede klasse", die in onderhoud waren bij het Rijk danwel de verschillende provincies. Door de regio Eemland en Valleigebied kwamen als onderdeel van dit nationale wegennet tijdens de eerste helft van de vorige eeuw onder andere de volgende straatwegen tot stand:

* Rijkswegen:

- de weg Amersfoort - Naarden, via Eemnes;
- de weg Amersfoort - Apeldoorn/Deventer, via Hoevelaken;
- de weg Amersfoort - Arnhem, via Renswoude;
- de weg Zeist - Woudenberg;
- de Amersfoortseweg;

* Provinciale wegen:

- de weg Doorn - Rijksweg Zeist-Woudenberg;
- de weg Amersfoort - Rijksweg Zeist-Woudenberg, via Oud-Leusden en deels in onderhoud bij de gemeente Amersfoort.

Ook buiten het nationale wegennet om kwamen er in de loop van de eerste helft van de vorige eeuw een aantal voor het interlocale verkeer belangrijke wegverhardingen tot stand:

- de weg Amersfoort - Bunschoten;
- de weg Eembrugge - weg Amersfoort-Bunschoten;
- de weg Eembrugge - Baarn;
- de weg De Klomp - Veenendaal - Elst.

3.5.2 Waterwegen

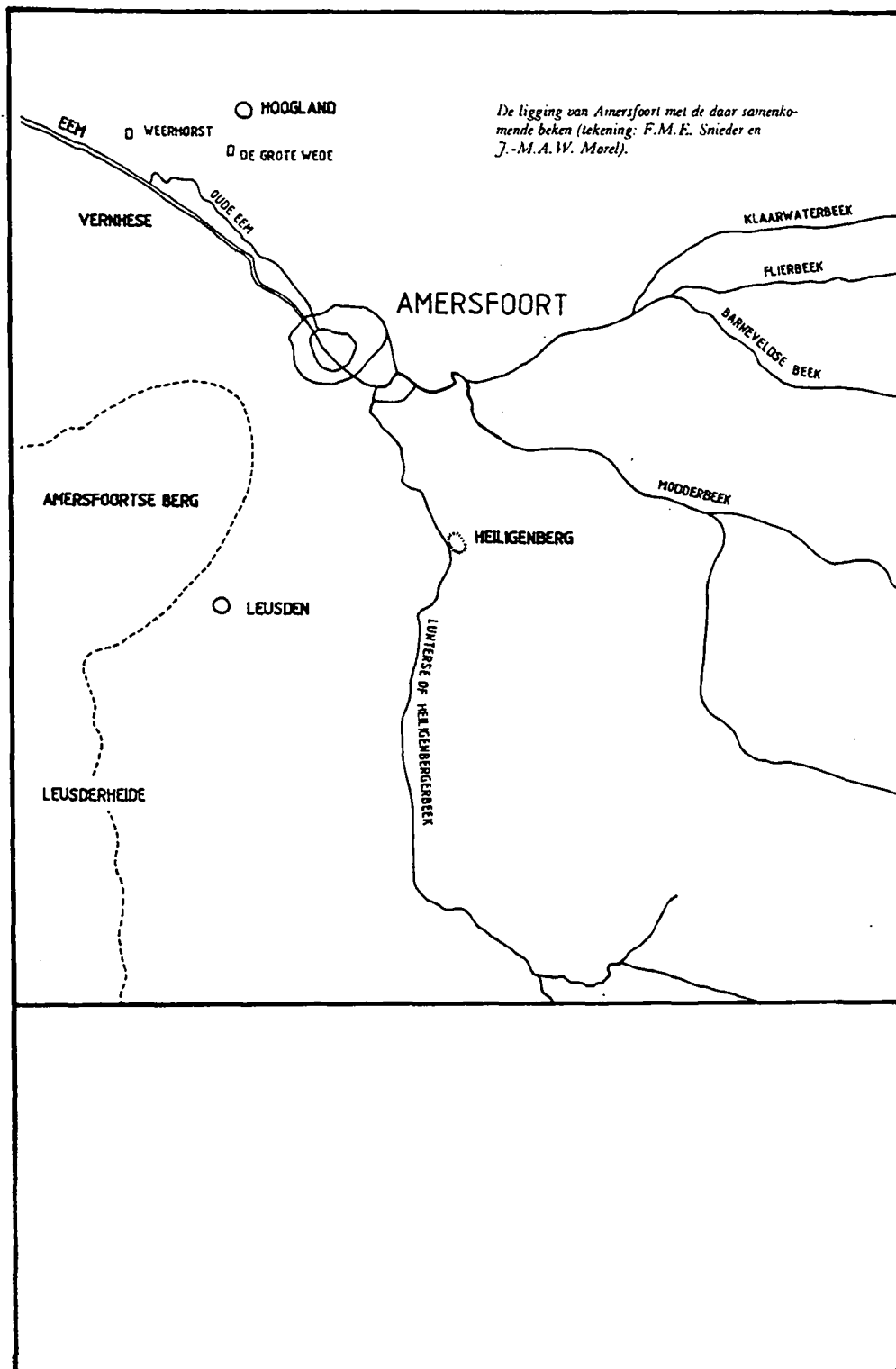
Eemland

In de laagstgelegen delen van de regio, met name in Eemland, genoot het verkeer over het water in vroeger tijden - zeker in de nattere seizoenen - sterk de voorkeur boven het verkeer over het land. De rivier de Eem vormde vanouds de vaarverbinding van Amersfoort met de Zuiderzee en kende in het verleden een druk handelsverkeer. Amersfoort vervulde eertijds een belangrijke rol als overslagplaats. Zo werden de goederen (onder andere katoen) die ten tijde van het Hessische wegverkeer vanuit Duitsland werden aangevoerd, in de stad veelal overgeladen op schepen die het verdere vervoer naar Amsterdam verzorgden.

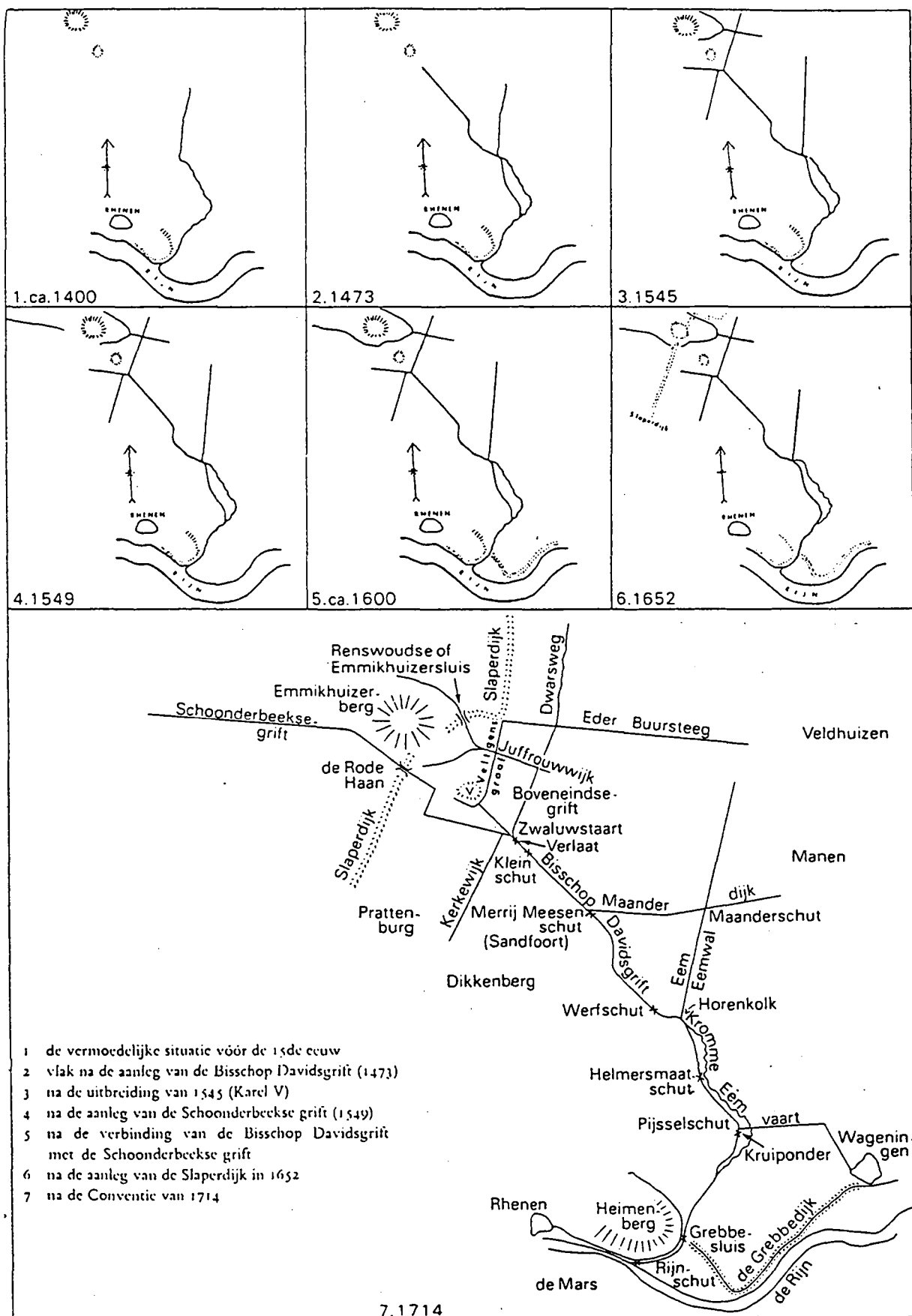
Naast de rivier de Eem vormden in Eemland ook de vele sloten en vaarten -gegraven ten behoeve van de ontwatering- al vroeg een uitgebreid netwerk van verkeerswegen, vooral voor het transport van landbouwprodukten. Sommige polders waren echte "vaarpolders", waarin bij gebrek aan goede zandwegen vrijwel al het vervoer over het water plaatsvond.

De Gelderse Vallei

In de Gelderse Vallei was de scheepvaart aanvankelijk duidelijk van geringere betekenis dan in Eemland. Eerst met de opkomst van de vervening rondom Veenendaal kwam het vaarverkeer goed op gang. Ten behoeve van de ontwatering en het turftransport werden er in deze periode tal van kanalen (griften) en wijken gegraven, waarop met zeilschepen gevaren kon worden. De belangrijkste vaarwegen waren de Bisschop Davidsgrift, in 1473 vanuit het midden van de venen naar de Rijn aangelegd en na een periode van ernstig verval in 1546 geheel vernieuwd en uitgebreid, en de Schoonderbeekse Grift, in 1550 van Amersfoort, om Woudenberg heen naar de noordelijke venen aangelegd.

Afb. 4 Ligging van Amersfoort met de daar samenkomende beken

Afb. 5 Enkele stadia van de belangrijkste watergangen in het zuidelijk deel van de Gelderse Vallei

3.5.3 Spoorwegen

De eerste spoorlijnen

Nadat in 1843 eerst de spoorlijn van Amsterdam naar Utrecht gereed kwam, werd in 1846 een directe verbinding met het Duitse spoorwegennet gerealiseerd. Deze lijn die vanaf Utrecht via Arnhem in oostelijke richting liep, doorsneed het gebied van de Gelderse Vallei in het zuiden. Nederzettingen werden er hierbij echter niet aangedaan, zodat de trein in deze periode voor de regio feitelijk zonder betekenis zou blijven.

3.5.4 Kaden en dijken

Eemland

Gezien de sterke daling van het maaiveld werden er bij de ontginning van Eemland tal van dijken en kaden aangelegd. Ter bescherming tegen het hoge water van de Eem en de Zuiderzee werden in de laatste helft van de Middeleeuwen ondermeer de Eemdijk, de Wakkerendijk, de Zomerdijk en de Zeedijk opgeworpen. Ook legden de boeren in de polders al vroeg kaden om hun akkers en werden er ten behoeve van de boerderijenbouw huisterpen aangelegd.

Gelderse Vallei

Ook de Gelderse Vallei was, indien de Grebbedijk langs de Rijn het begaf, kwetsbaar voor overstromingen. Nadat de dijk een aantal malen was doorgebroken, werd in 1652 besloten tot de aanleg van de zogenaamde Slaperdijk, die vanaf de hogere gronden van de Heuvelrug via de Emminkhuizerberg naar de hoge gronden van Renswoude kwam te lopen.

3.5.5 Militaire infrastructuur

De Grebbelinie

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog (in historische kringen ook wel aangeduidt als "de Opstand") liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg. Deze werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting zonder ook maar enige tegenstand te bieden op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed. Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten van tijd tot tijd nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot het verdedigen van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, de opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Gelderse Vallei

werd nu geheel in kaart gebracht en een plan werd opgesteld om te komen tot een natte verdedigingslinie. Het gebied diende hiertoe verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke inundatiekammen, die door kaden en sluizen van elkaar werden gescheiden. Ter verdediging moesten op strategische punten fortificaties worden aangelegd. Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed:

- de liniewal of liniedijk;
- komkeringen met de benodigde damsluizen;
- voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio);
- het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio);
- de sluis te Spakenburg;
- drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (eenvoudige stenen veldschansen).

In deze periode kwam derhalve de linie grotendeels tot stand, ook al werden er in 1785-1786 nog diverse nieuwe werken aangelegd, zoals:

- het werk met voorwerk aan de Rode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629);
- het fort aan de Buurtsteeg;
- de batterij op de Schalmdijk;
- het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gevallen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen. Onder andere:

- het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade;
- het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar);
- het werk op de Aschatterkade (de Aschgat);
- het werk aan de Glashut;
- het werk bij Krachtwijk.

Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de zogenaamde prolongatie van de Grebbelinie (in de Neder-Betuwe) aangelegd. Rond 1800 had de linie daarmee haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog vrij regelmatig periodiek herstel plaatsvinden. (zie Ruimtelijke Ontwikkeling 1850-1940).

3.6 NEDERZETTINGEN

3.6.1 Middeleeuwse nederzettingen

Engdorpen

De ontstaansgeschiedenis van het oudste nederzettingstype in de regio gaat terug tot in de vroege Middeleeuwen en mogelijk zelfs nog eerder. Het was met name de aanwezigheid van een hof (zie ook Middeleeuwse ontginningen), die in de Karolingische tijd aan de flank van de Heuvelrug leidde tot het ontstaan of de ontwikkeling van de zogenaamde engdorpen. Deze vroeg-agrarische gemeenschappen kenden lange tijd een opvallend losse opbouw. Pas na de periode

van kerkstichting in de late Middeleeuwen, trad er kernvorming op en kon er van echte dorpskernen gesproken worden. Het enige dorp in de regio waarvan met zekerheid gesteld kan worden dat het als engdorp ontstond, is Oud-Leusden. Verder had mogelijk -maar ook niet meer dan dat- ook Wouderberg vroeger ooit een eng. Qua ruimtelijke structuur waren de engdorpen volledig afgestemd op het uitoefenen van de landbouw. De bebouwing bestond uit een aantal boerderijen, die temidden van (veelal bochtige) zandwegen en open ruimten (erven, kalverweiden) in aansluiting op de eng gegroepeerd lagen. Het wegenpatroon vertakte zich vanuit het dorp in de richting van de engen, de hooi- en weilanden en de woeste gronden.

"Jongere" nederzettingen in de Gelderse Vallei

Ontstond er in de Gelderse Vallei met de vroege ontginning aldus een enkel engdorp, hoofdzakelijk vonden er in deze periode in het gebied nog altijd verspreide vestigingen plaats. Uitzonderingen waren de nederzettingen Hamersveld (Leusden-Centrum) en Leusbroek (Leusden-Zuid), die reeds in de elfde en - wat Leusbroek betreft- mogelijk twaalfde eeuw in het veengebied ten oosten van Oud-Leusden ontstonden. In het kampenlandschap met zijn verspreide hoeven (zie Middeleeuwse Ontginning) kwamen er eerst tijdens de late Middeleeuwen -meestal dankzij de aanwezigheid van een kerk of kasteel- nog enkele kleine nederzettingen tot ontwikkeling: o.a. Achterveld, Stoutenburg, Renswoude.

Van deze nederzettingen die alle werden gekenmerkt door een eenvoudige structuur waarbij de boerderijen hoofdzakelijk langs een doorgaande weg lagen, verdient Renswoude extra aandacht. In de loop van de zeventiende eeuw namelijk kreeg dit nabij een oude burcht gegroeide dorp een voor het gehele gebied van de Vallei unieke verschijningsvorm. Oorzaak hiervan was de bouw van het nieuwe kasteel Renswoude, in 1654. Met recht mag er sindsdien van het kasteeldorp Renswoude gesproken worden en dat niet alleen vanwege de opvallende aanwezigheid van het kasteel zelf. De heer van Renswoude nam namelijk ook het initiatief tot de bouw van de nog bestaande dorpskerk en pastorie, alsmede een rij panden die dienst deden als woningen voor het personeel van het kasteel. Het functioneren van het dorp Renswoude werd zo onlosmakelijk met het kasteel verbonden.

3.6.2 Steden

Amersfoort

De naam Amersfoort duikt voor het eerst op in een oorkonde uit 1028 waarin gesproken wordt over "decimaciones...de Amersfoirde", de tienden van Amersfoort. De naam kan worden verklaart uit de termen "Amer" -een oude benaming voor de Eem- en "voorde" -wat doorwaadbare plaats betekend. Over de exacte plaats van deze voorde, waar meerdere belangrijke landwegen bijeen kwamen (zie Infrastructuur), is veel gediscussieerd. Zeker is echter dat de ontwikkeling van Amersfoort als handelsplaats niet los gezien kan worden van deze gunstige verkeersligging. Door de strategische positie tegenover Gelre waren het in 1259 bovendien de bewoners van Amersfoort, die als eerste in de

Afb. 6 Plattegrond van Amersfoort, door J. Bleau (1646)

regio stadsrechten wisten te verwerven. Het recht week- en jaarmarkten te houden, betekende dat de plaats, op dat moment reeds een handelscentrum van betekenis, zich als zodanig in snel tempo verder ontwikkelde. In toenemende mate ook kreeg Amersfoort een stedelijk karakter. Belangrijk was in deze vooral het recht op ommuring, waarvan gebruik werd gemaakt. De stad werd mogelijk eerst versterkt met een aarden wal. Begin veertiende eeuw werd deze vervangen door een stadsmuur. Snel groeide de stad verder uit, onder andere door de aanleg van talrijke kloostercomplexen, en al in de vijftiende moest een tweede, ruimere ommuring worden aangelegd. Tussen de beide muren ontstonden vervolgens nieuwe, zij het schaars bebouwde, stadswijken.

Na de relatief sterke groei die Amersfoort in de Middeleeuwen te zien gaf, volgde er een lange periode waarin de ontwikkeling veel geleidelijker en langzamer was. De bebouwing lag midden vorige eeuw nog altijd vrijwel geheel binnen de dan inmiddels grotendeels geslechte stadsmuren. Eerst na 1850 zou de stad zich in versneld tempo verder naar buiten ontwikkelen.

De Eemlandse steden

De nederzettingen die in de tweede helft van de Middeleeuwen in het polderlandschap van Eemland tot ontwikkeling kwamen, werden gekenmerkt door een verschijningsvorm die totaal afwijkend was van die van de dorpen in de Vallei. De lage(re) ligging met het voortdurende gevaar voor overstromingen, maakte dat de bebouwing in dit deel van de regio uitsluitend op of langs dijken en wegen -in het laatste geval op terpjes of kleine dijkjes- kwam te staan. Hierdoor ontstonden er uiteindelijk langgerekte lineaire nederzettingen. Vanwege hun eveneens strategische ligging, nu tegenover Holland, kregen in de loop van de veertiende en de vijftiende eeuw ook de meeste van deze nederzettingen -het vissersdorp Spakenburg uitgezonderd- stadsrechten.

Als eerste werden in 1352 Eemnes-Buiten en Eembrugge tot stad verheven. Eemnes-Binnen volgde in 1439, zodat er vlak bij de gevoelige grens met Holland tegen het eind van de Middeleeuwen drie afzonderlijke stadjes lagen. Het stadje Eembrugge, dat op de grens met Baarn lag en deels binnen de regio Utrechtse Heuvelrug viel, was geen lang leven beschoren: in 1481 werd het volledig door de Hollandse legers verwoest. De andere stadjes zouden door de eeuwen heen evenmin een opvallende rol gaan vervullen. Het waren in feite niet anders dan dorpen met stadsrechten. Zo werd van het recht op ommuring geen gebruik gemaakt en bleef bebouwing vrijwel volledig uit boerderijen bestaan.

Het dorpje Bunschoten dat met het vorderen van de ontginning in oostelijk Eemland een voorspoedige groei doormaakte, kreeg rond 1350 eveneens stadsrechten. Waarschijnlijk had de bisschop hiermee de bedoeling, de bevolking in het gehele gebied ter weerszijden van de Eem op zijn hand te krijgen. Op die wijze was hij verzekerd van een veilige vaarroute tussen zijn bezittingen bij Amersfoort en de Zuiderzee. Bunschoten was het enige stadje dat deels wel gebruik maakte van het recht op ommuring. Tegen het einde van de veertiende eeuw werd een brede, ovaalvormige gracht gegraven. Met de grond die vrijkwam werd binnen de stadsgracht een "borgwal" opgeworpen. Het stadje dat was voorbestemd uit te groeien tot een aanzienlijke vestingstad, zou binnen deze zeer

ruim aangelegde versterking evenwel nooit tot ontwikkeling komen. In 1428 werden de complete verdedigingswerken -die in de huidige dorpsstructuur nog gedeeltelijk herkenbaar zijn- door de door Holland gesteunde bisschop vernietigd, waarmee ook Bunschoten weer gewoon het uiterlijk van een streekdorp kreeg.

3.6.3 Nederzettingen na de Middeleeuwen

De veenkolonie Veenendaal

Het was de sterk toegenomen turfwinning, die in 1549 aanleiding gaf tot de stichting van het geheel nieuwe dorp Veenendaal. De temidden van uitgestrekte veenmoerassen gelegen dorpskern ontstond met de bouw van de dorpskerk op een natuurlijke hoogte, Grote Venlo of Vendel geheten. Nabij de kerk werd een marktplein aangelegd. Langs de voor de ontsluiting van het gebied gegraven Grift en de Kerkweg vestigden zich de veenarbeiders. Met het groeien van de bevolking strekte de bebouwing zich verder op, waardoor het dorp uiteindelijk zijn typerende stervormige structuur kreeg.

Met het aflopen van de vervening trachtte men in Veenendaal vervolgens een bestaan te vinden door het combineren van wat landbouw, veenderij en huisnijverheid (spinnen en wolkammen). Uit de steeds belangrijker wordende huisnijverheid -wolkammershuizen waren er tot aan het begin van deze eeuw- kwam later de voor het dorp zo karakteristieke textielindustrie voort. In het oude centrum verrezen allengs de eerste wolfabrieken, met als gevolg dat men rond het midden van de vorige eeuw in het inmiddels sterk verstedelijkte dorp zelfs meer industrie aantrof dan in de stad Amersfoort. De wolindustrie gaf in deze periode emplooi aan bijna alle inwoners.

Nieuwere nederzettingen

Na de Middeleeuwen ontstond er (tot aan 1850) naast Veenendaal in feite maar één andere nederzetting in de regio: het in Eemland gelegen dorpje Eemdijk. Dit vroegere Dijkhuizen ontstond langs de in de vijftiende eeuw aangelegde Veen- en Veldendijk (de Eemdijk) en werd net als de andere nederzettingen in het polderlandschap gekenmerkt door een lineaire structuur. Verder ontstonden er in deze periode uitsluitend een aantal kleine gehuchten (met name in de omgeving van Leusden en Hoogland), waarop de term nederzetting zeker (nog) niet van toepassing was.

3.6.4 Verspreide bebouwing

Het kamontginningslandschap

Het voorkomen van verspreide bebouwing bleef tot aan het midden van de vorige eeuw 1850 voornamelijk beperkt tot het gebied van de kamontginningsen. Voor de rest vond er plaatselijk -zoals op de landgoederen aan de rand van de Heuvelrug- wel een enkele verspreide vestiging plaats, maar tot een algemeen verschijnsel zou deze vorm van bebouwing buiten het kampenlandschap nergens

worden. Het polderland van Eemland kende, een enkele molen bij Eemnes daargelaten, buiten de bebouwde kom zelfs in het geheel geen bebouwing.

3.6.5 Kastelen en buitenplaatsen

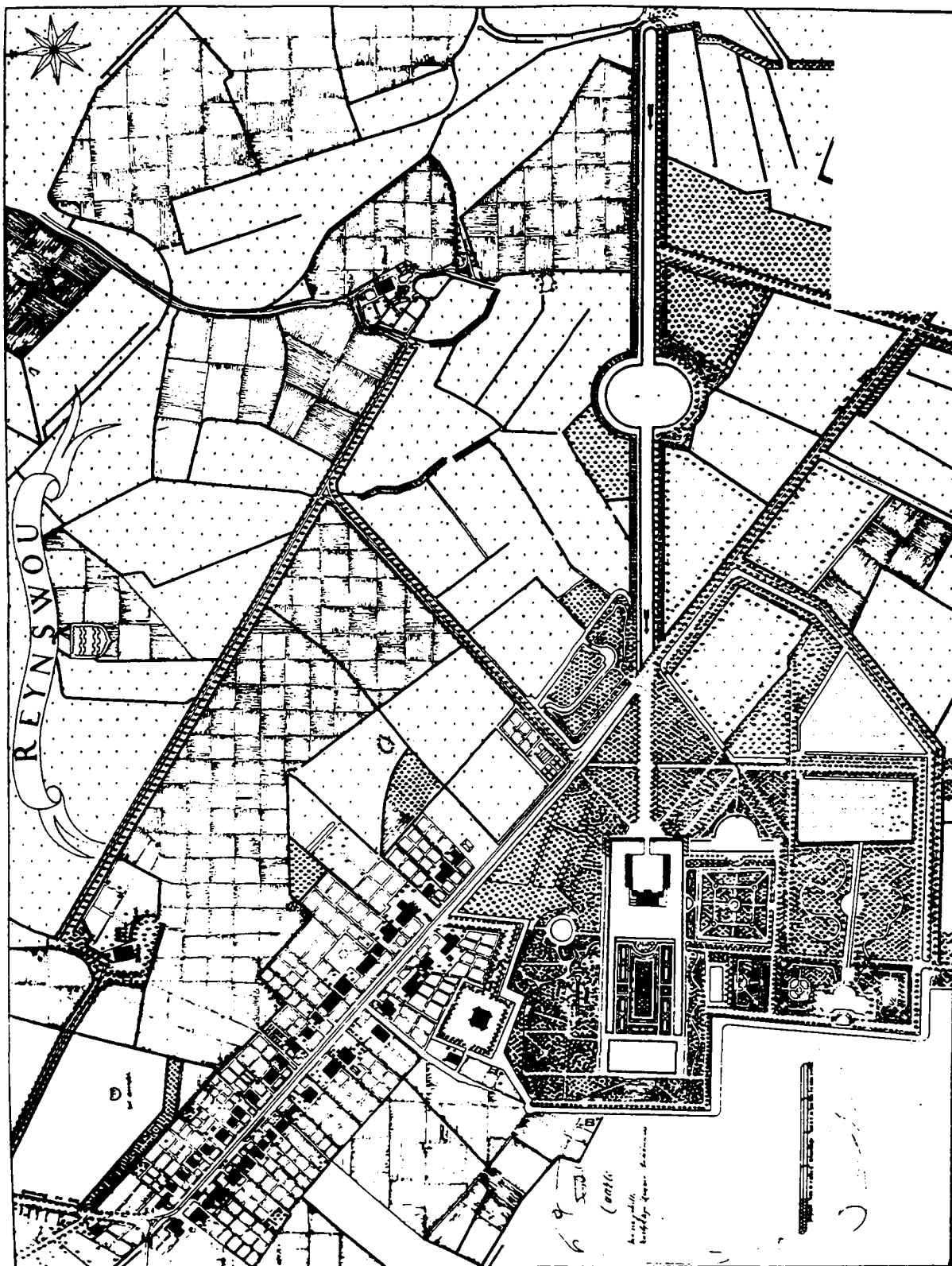
Kastelen

Het tijdens de Middeleeuwen heersende geweld van lokale oorlogen, voortdurende grensgeschillen en rondtrekkende roversbenden, als ook het streven naar macht en aanzien, deed de bisschoppen en edelen er toe besluiten op verschillende plaatsen in de regio kastelen of versterkte huizen te bouwen. Gekozen werd met name voor strategische punten zoals bijvoorbeeld de rivier de Eem, waaraan de kastelen Grimmestein en Huis ter Eem (net buiten de regio gelegen) verrezen. Andere kastelen of versterkte huizen bouwde men in de omgeving van Amersfoort (Coelhorst, Emiclaer, Hoogerhorst, Santbrink), Leusden (Heiligenberg, Stoutenburg, Lockhorst, Ooievaarshorst, Vlooswijk, Wijnestein), Woudenberg (Geerestein, Groenewoude, Groot Lichtenberg, Lambalgen, Rumelaer, Woudenberg), en Renswoude (Renswoude, Emminkhuizen).

De kastelen speelden de gehele periode van de Middeleeuwen een belangrijke rol. Door herhaalde oorlogen, zowel tussen de bezitters onderling als met de burens Holland en Gelre, zouden veel burchten in de regio niet ongeschonden uit de strijd komen. Zo zijn de kastelen Huis ter Eem en Grimmestein thans geheel verdwenen, terwijl van de meeste andere versterkingen in ieder geval het hoofdgebouw er niet meer staat. Uitzonderingen vormen de kastelen Geerestein, Lockhorst en Renswoude.

Buitenplaatsen

Vanaf de achttiende eeuw kregen de welgestelden in toenemende mate belangstelling voor de in de regio nog resterende woeste gronden, vooral die aan de rand van de Heuvelrug. Het landschap bood hier nog volop ruimte en woeste natuur. De zandgrond leende zich uitstekend voor de aanleg van bossen en parken, terwijl in de lagere terreinen eenvoudig grachten en andere waterpartijen konden worden gecreëerd. Bovendien waren de nabijgelegen natuurgebieden aantrekkelijk voor de jacht. Diverse buitenplaatsen kregen in deze periode -al dan niet als voortzetting van een bestaand landgoed of kasteel- gestalte. Zo ontstonden in de omgeving van Amersfoort (en Leusden) de buitenplaatsen Beekhoven, Birkhoven, Heiligenberg, Hoog Beek en Royen, Nimmerdor, Puntenburg, Randenbroek, Stoutenburg en Zandbergen. In het gebied tusschen Leusden en Woudenberg kwamen de buitenplaatsen De Boom en Den Treek tot stand. Laatstgenoemd conglomeraat van boerderijen en bossen zou na 1800 uitgroeien tot één van de grootste particuliere bezittingen van ons land. Verder werden de bestaande goederen van Geerestein, Lambalgen, Renswoude en Woudenberg tot buitenplaats omgevormd en ontstond ten zuiden van Achterveld de buitenplaats Rodichem.

Afb. 7 Het kasteeldorp Renswoude rond 1769 (copie naar verbrand orgineel)

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

Afgezien van delen van de Heuvelrug -onder andere de uitgestrekte zandverstuivingen- en een paar kleine uitsparingen elders, was de regio rond het midden van de vorige eeuw nagenoeg volledig in cultuur gebracht. De eeuwenoude ontginningsvormen verkeerden alle nog in gave staat en ieder landschap had duidelijk zijn eigen streekgebonden kenmerken. Op het platteland was het nog altijd de landbouw die het aanzien bepaalde. De nederzettingen kenden met uitzondering van de stad Amersfoort, het vissersdorp Spakenburg en het sterk geïndustrialiseerde Veenendaal alle een (vrijwel) zuiver agrarisch karakter.

4.2 GRONDGEBRUIK

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

De invoering van de kunstmest

De introductie van de kunstmest, omstreeks 1870, zorgde voor de eerste grote verandering binnen de landbouw, vooral die van de zandgronden. De kunstmest verving de eeuwenoude bemestingsmethode van schapenmest en heideplaggen, terwijl bovendien de woeste gronden, die tot dan toe ongeschikt waren voor agrarische produktie, in cultuur gebracht konden worden. De schaapskudden verdwenen geleidelijk uit het landschap en de uitgestrekte heidevelden verloren hun eertijds onmisbare betekenis voor de landbouw.

Nadat de "Markenwet" in 1886 officieel een einde maakte aan de laatste "gemene gronden", werd eerst nog op individuele wijze - zoals lang voor de invoering van de wet ook al oogluikend werd toegestaan- en later ook op meer grootschalige en stelselmatige wijze de ontginning van de grotendeels in onbruik geraakte heide ter hand genomen. Deels kreeg deze in de vorm bouw- of weiland een nieuwe agrarische bestemming, hoofdzakelijk echter was er sprake van bosaanleg. De uitgestrekte Leusderheide die inmiddels een bestemming als militair oefenterrein had gekregen (in 1872 werden er voor het eerst oefeningen gehouden), kwam niet voor ontginning in aanmerking.

De grote landbouwcrisis

Van grote invloed op de landbouw in ons land was verder de agrarische crisis van 1880, ondermeer het gevolg van de invoer van goedkoop graan uit Amerika en goedkope wol uit Australië. In de regio waren het vooral de boeren die wol leverden aan de industrie van Veenendaal, die het zwaar te verduren hadden. Zij konden de concurrentie niet aan en de armoede was groot. Velen trokken weg op zoek naar ander werk, vooral in de industriële sector. Ook het aflopen van de specialistische tabaksteelt deed een groot aantal bedrijven de das om.

De gemengde bedrijven op de zandgronden wisten zich ondanks het inzakken van de graanmarkt over het algemeen wèl redelijk te

handhaven. Niet alleen verbouwde men op de oude bouwlanden voornamelijk rogge en boekweit, tevens vond er met het groeien van de stedelijke afzetmarkt voor zuivel- en tuinbouwprodukten een verdere omschakeling op de minder arbeidsintensieve veeteelt en -in geringere mate- tuinbouw plaats. Hierdoor werd ook de Vallei, net als het polderland van Eemland, in toenemende mate een gebied van weidebedrijven. Het bouwlandareaal gaf in deze periode ten opzichte van het areaal grasland een aanzienlijke daling te zien.

Schaalvergroting

Had de invoering van de kunstmest reeds een aanzienlijke produktieverhoging tot gevolg, na de eeuwwisseling zouden de toenemende mechanisatie en het verbeterde transport de zaak nog verder begunstigen. Het gevolg hiervan was een sterke mate van schaalvergroting, die onder andere gepaard ging met het weghalen van veel perceelsrandbegroeiingen, het normaliseren van beken en het vergroten van kavels. Uiteindelijk zou deze ontwikkeling in de Vallei leiden tot een sterke afname van de diversiteit van het landschap. Het poldergebied Eemland behield wel grotendeels zijn oorspronkelijke karakter en vormt nog altijd een duidelijk te onderscheiden landschapsgebied binnen de regio.

4.2.2 Bebossing en parkaanleg

Bosaanleg door particuliere grootgrondbezitters

Met het geleidelijk verdwijnen van de meeste woeste gronden -de Leusderheide uitgezonderd- werd een groot gedeelte van de door overexploitatie sterk gedegenerende oostflank van de Heuvelrug opnieuw bebost. Dit was voornamelijk het werk van de particuliere grootgrondbezitters, die in dit deel van de regio buitenplaatsen hadden. Onder andere door de familie De Beaufort, de bezitter(s) van Den Treek, werden er grote stukken woeste grond aangekocht en ingezaaid met bos. Na de herbebossing vormde de Heuvelrug weer grotendeels een dichte, aaneengesloten groene strook. De eens zo bedreigende zandverstuivingen behoorden nu eindelijk tot het verleden.

4.2.3 Delfstoffenwinning

Turfwinning

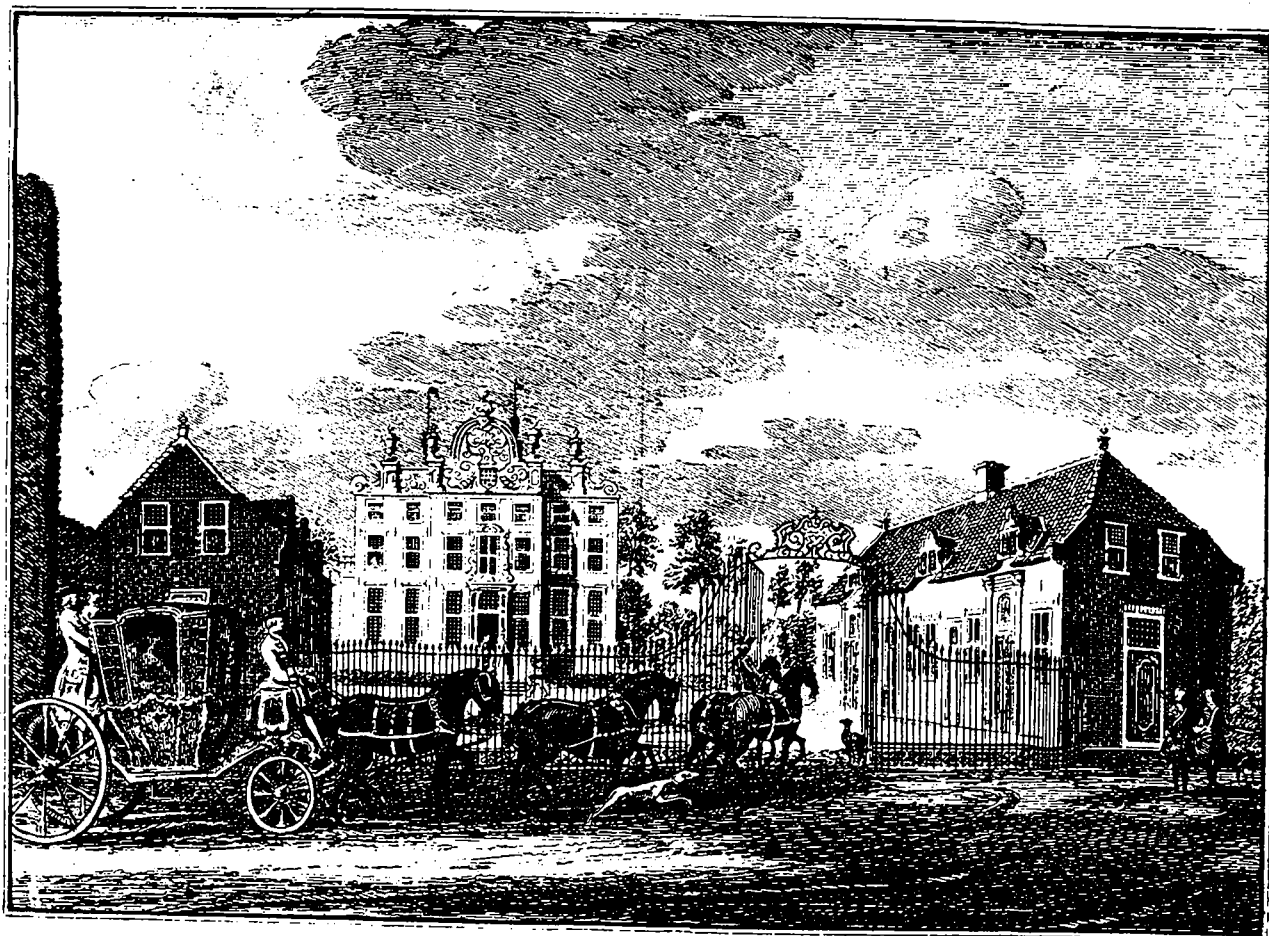
De periode van de grote verveningen was in 1850 in de regio reeds lang ten einde. Op relatief kleinschalige wijze werden nadien nog wel de laatste veenrestantjes -onder andere in het gebied ten noorden van Veenendaal- afgegraven, maar een belangrijke bron van inkomsten was de turfwinning al lang niet meer.

Zandwinning

Een nieuwe vorm van delfstoffenwinning was in de laatste helft van de vorige en de eerste helft van deze eeuw de zandafgraving. Ten behoeve van onder andere de spoorwegaanleg werd er in deze periode op diverse plaatsen op de Heuvelrug zand gewonnen. Het Henschotermeer in de gemeente Woudenberg dankt zijn

ontstaan aan de ophoging en verbetering van de Grebbelinie met zand.

Plaat I Buitenplaats Geerestein, Woudenberg, Jan de Beyer 1749-50

4.2.4 Militair grondgebruik

Het schiet- en oefenterrein Leusderheide

Kende de regio in de hoedanigheid van de Grebbelinie voor 1850 reeds een vrij uitgebreid militair grondgebruik, nadien zou dit met de aanwijzing van de Leusderheide als schiet- en oefenterrein nog aanzienlijk worden uitgebreid. Hoewel te boek staand als het laatste grote heidecomplex van Utrecht, moet van de Leusderheide helaas worden opgemerkt dat het door de grootschalige inrichting vooral recentelijk veel aan natuurwaarde heeft verloren.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Landwegen

Nieuwe wegverbindingen

Het in het voorgaande hoofdstuk geschetste wegenpatroon onderging in de periode tussen 1850 en 1940 geen grote veranderingen. Het aantal nieuwe wegverbindingen dat tot stand kwam was gering. Voornamelijk betrof het wegen met een lokale verkeersbetekenis. In een enkel geval diende zich een nieuwe wegverbinding van regionale of zelfs landelijke betekenis aan, zoals de rijksweg Amsterdam - Duitse grens (A1), die ten noorden van Amersfoort dwars door het gebied kwam te lopen.

Verbetering van het wegennet

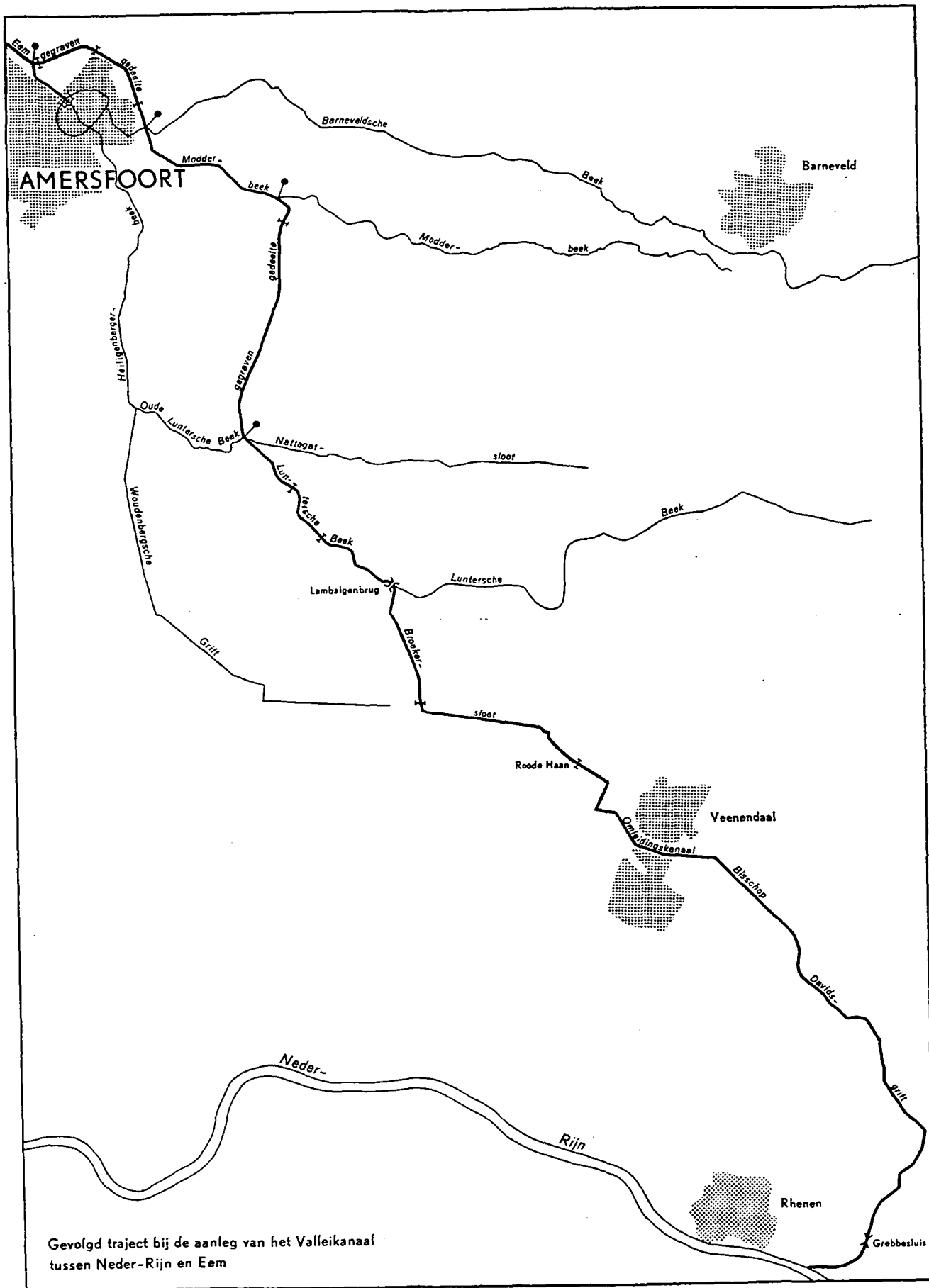
Kwam er gedurende de periode 1850-1940 in de regio slechts een gering aantal nieuwe verbindingen bij, in veel sterkere mate was er in de laatste helft van de vorige en -vooral- de eerste helft van deze eeuw sprake van verbetering van het bestaande wegennet. Steeds meer wegen, aanvankelijk vooral de doorgaande verbindingen en later in toenemende mate ook de lokale ontsluitingswegen, werden in deze periode verhard. Zo waren alle nederzettingen in de regio voor 1940 over de verharde weg bereikbaar.

Een andere verbetering was de verbreding van de veelal smalle bestaande wegen. Deze ingreep vond vooral plaats in de eerste helft van deze eeuw en hing nauw samen met de sterke opkomst van het gemotoriseerde wegverkeer.

4.3.2 Waterwegen

Het teruglopen van de scheepvaart

Evenals het wegenpatroon gaf ook het patroon van de vaarwegen in de regio tussen 1850 en 1940 weinig veranderingen te zien. De opkomst van het rail- en gemotoriseerde wegverkeer deed de scheepvaart in deze periode sterk teruglopen. Alleen de rivier de Eem zou uiteindelijk overblijven als scheepvaartverbinding van betekenis. In het hoogveenlandschap van Veenendaal waar eens de scheepvaart van groot belang was, werd voor 1940 reeds een begin gemaakt met het dempen van vaarten en wijken.

Afb. 9 Situatie van het Valleikanaal

Ook Spakenburg was in 1940 als vissersplaats enigszins op zijn retour. Lange tijd weliswaar was er sprake van uitbreiding van de visserijvloot, waarbij in 1886 zelfs de Nieuwe Haven werd aangelegd, maar met de sfsluiting van de Zuiderzee in 1932 trad er in deze situatie een kentering op. Steeds meer vissers zochten hun emplooi in de vervangende bedrijvigheid, die mede dankzij de Zuiderzeesteunwet en het Gemeentebestuur in het dorp tot stand kwam. Desondanks wist Spakenburg het karakter van een typische havenplaats te behouden. Het haventje van Bunschoten werd wel gedempt.

4.3.3 Spoor- en tramwegen

Spoorwegen

Hoewel er als vermeld reeds voor het midden van de vorige eeuw een spoorlijn door het zuiden van de regio kwam te lopen, werd dit nieuwe transportmiddel pas met een aantal uitbreidingen in de tweede helft van de vorige eeuw echt van betekenis voor bepaalde delen van het gebied. De eerder aangelegde spoorlijn Utrecht-Arnhem (1846) immers deed in de regio geen nederzettingen aan en was voor het economische leven in de Gelderse Vallei nauwelijks van belang.

Door de aanleg van de spoorlijnen Utrecht-Amersfoort-Zwolle (1863), Amersfoort-Amsterdam (1874) en Amersfoort-Kesteren-Keulen (1886) was het later met name Amersfoort dat profiteerde van de komst van de trein. Dankzij zijn centrale ligging gold deze historische overslagplaats als een zeer gunstige lokatie voor bedrijfsvestiging. Tal van industrieën werden aangetrokken door het nieuwe transportmiddel en vestigden zich in de buurt van de spoorlijnen. Verder waren het alleen de dorpen Veenendaal en Woudenberg die meeprofitteerden van de gunstige gevolgen van het railverkeer. Langs de lijn Amersfoort-Kesteren-Keulen ontstonden er -op veel kleinere schaal- ook hier speciale stationsbuurten met industrie.

Tramwegen

Voor het meer fijnmazige interlocale vervoer, zowel van goederen als personen, werd kort voor het eind van de vorige eeuw in de provincie Utrecht de tram geïntroduceerd. Binnen de regio zou dit transportmiddel evenwel geen belangrijke rol gaan vervullen. Het enige traject dat hier gereed kwam was de lijn Amersfoort-Zeist, in 1914 geopend en in 1949 weer opgeheven. Het uit 1915 stammende tramstation "De Oude Tram" is in Amersfoort thans het enige dat nog aan deze lijn herinnert.

Voor het vervoer binnen de stad Amersfoort werd in 1900 de Amersfoortsche Tramweg-Maatschappij (paardetram tussen het nieuwe station en de stadskern) opgericht. De maatschappij had het echter niet gemakkelijk, ook al omdat de spoorweg meerdere stopplaatsen in de stad had, en al na een paar jaar was er sprake van opheffing. In 1917 viel uiteindelijk het definitieve besluit tot liquidatie en reed de stadstram voor het laatst.

4.3.4 Militaire infrastructuur

De Grebbelinie

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Rode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen te staken.

Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden officieel de laatste werken als vestingwerk opgeheven. Onderdelen van het verdedigingswerk zijn recentelijk gerestaureerd. Een aantal kaden en dijken heeft thans een nieuwe bestemming als natuureservaat, hoewel delen van de Liniewal ook afgegraven werden ten behoeve van de uitbreiding van de stad Amersfoort.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1. Inleiding

Gedurende de periode 1850-1940 werd de regio gekenmerkt door een over het algemeen zeer geleidelijke bevolkingsgroei. Voor het

merendeel van de gemeenten lag de bevolkingsaanwas ruim beneden het gemiddelde voor zowel het rijk als de provincie. De meeste nederzettingen in het overwegend agrarische gebied kenden dan ook een weinig opvallende (ruimtelijke) ontwikkeling. Uitzonderingen waren in feite alleen de stad Amersfoort en de veenkolonie Veenendaal.

Het betrof hier de enige twee nederzettingen waarin zich industrialisatie van betekenis voordeed, ondermeer resulterend in het ontstaan van speciale arbeiderswijken. In de overige kernen was het veelal zo dat de daar aanwezige bedrijven voornamelijk produceerden voor de lokale behoeften: het dorp en de directe omgeving. Het aantrekken van grote aantallen arbeiders van buiten het dorp of de gemeente bleef hier dan ook achterwege.

Met de wetenschap dat Amersfoort en Veenendaal tussen 1850 en 1940 de opvallendste ruimtelijke ontwikkeling te zien gaven, zal er aan deze nederzettingen in het onderstaande onder een speciaal kopje aandacht worden geschonken. De overige zullen groepsgewijs aan de orde komen, waarbij er op specifieke bijzonderheden nader zal worden ingegaan.

4.4.2 Amersfoort

De stad rond 1850

De bebouwing van Amersfoort lag rond het midden van de vorige eeuw nog vrijwel geheel binnen de voormalige stadsmuren. Het oorspronkelijke Middeleeuwse stratenpatroon was nog volledig intact. Kenmerkend voor de structuur was destijds met name de concentrische vorm, waarbij de vroegere stadsversterkingen ter plaatse van de muurhuizen en de singels daarlangs op (zeer) bijzondere wijze in de binnenstad waren opgenomen. Op de gehele daartoe aangepaste vestinggordel lagen plantsoenen in Engelse landschapsstijl.

In economisch opzicht gold Amersfoort in 1850 nog altijd in de eerste plaats als een handelscentrum. Hoewel er sprake was van een bloeiende textielindustrie met meer dan 1400 werklieden, een leerlooierij, blekerijen (gelegen op het "Bleekerseiland") en een bescheiden tabaksindustrie, bleef de stad qua nijverheid niet alleen achter bij een grotere stad als Utrecht maar ook bij het veel kleinere Veenendaal.

Ontwikkelingen tussen 1850 en 1940

Na het midden van de vorige eeuw wist de stad Amersfoort zich aanvankelijk nog altijd niet te ontwikkelen tot industriële plaats van betekenis. De industriële bedrijvigheid liep zelfs terug. Mede door de opkomst van de Twentse textielindustrie en de katoencrisis, waren er in 1875 nog maar 200 katoenarbeiders over. Ook de tabaksindustrie en de eeuwenoude bierbrouwerijen kregen het steeds moeilijker. Het was onder impuls van de spoorwegen (zie Infrastructuur), dat de industrialisatie omstreeks 1880 toch langzamerhand op gang kwam, met alle ruimtelijke gevolgen - de bouw van fabrieken, arbeiderswijken, villa's voor directieleden - van dien.

De industriële ontwikkeling deed zich evenwel pas echt goed gelden na de eerste wereldoorlog. Mede dankzij de opkomst van het

gemotoriseerde wegtransport trok de stad binnen enkele decennia meer industrieën aan dan in de voorgaande driekwart eeuw. Meer nog dan de industrie echter, was het in deze periode de handel die profiteerde van de verbeterde mogelijkheid om goederen aan en af te voeren. Hierdoor bleef de positie van Amersfoort als in de eerste plaats een handelscentrum onbetwist.

Bouwde men voor de mensen die in de handel en industrie nodig waren aanvankelijk nog woningen in de stad zelf, in de loop van de eerste helft van deze eeuw nam de bevolking -mede ook dankzij een sterk groeiend aantal woonforenzen dat naar Amersfoort kwam- dusdanig toe, dat er aan de rand van de stad enkele geheel nieuwe woonwijken verrezen. De stadsplattegrond werd in deze periode sterk vergroot, vooral in westelijke en zuidelijke richting. Het gebied ten noorden en oosten van de stad was duidelijk minder in trek vanwege de veelvuldige wateroverlast. Nadat hieraan in de jaren dertig een einde kwam, vonden er ook in deze richting op grotere schaal uitbreidingen plaats.

4.4.3 Veenendaal

De situatie rond 1850

Het dorp Veenendaal gold rond het midden van de vorige eeuw in feite als het enige industriecentrum van betekenis in de regio. Het proces van concentratie, het opgaan van de grote hoeveelheid huisnijverheidsbedrijven in een klein aantal grote ondernemingen, was destijds in volle gang. Langs de bestaande wegen verrezen tal van nieuwe fabrieken. De uitbreiding van de woonbebouwing vond, daarmee de karakteristieke stervormige structuur verder gestalte gevende, als voorheen plaats in lintbebouwingen.

Waarom de textielindustrie nu juist in het dorp Veenendaal zo'n explosieve ontwikkeling doormaakte, is op het eerste gezicht niet duidelijk. Het dorp lag niet aan een belangrijke land- of waterweg en de spoorlijn Utrecht-Arnhem passeerde het dorp op vrij grote afstand. Pas met de aanleg van de lijn Amersfoort-Kesteren-Keulen in 1886, zou het dorp zelf een station krijgen. De oorzaak moet dan ook niet in de bereikbaarheid gezocht worden, maar in de historie: de bevolking was al eeuwenlang vertrouwd met het spinnen en weven. Bovendien kon van het stromende water van de Grift gebruik gemaakt worden bij het wassen.

Ontwikkelingen tussen 1850 en 1940

Naast de textielindustrie diende zich tegen het einde van de negentiende eeuw nog een andere belangrijke industrietak aan in Veenendaal: de sigarenindustrie. De industriële expansie ging hierdoor in versneld tempo voort, hetgeen vooral in de periode na 1920 een buitengewoon sterke toename van de arbeidersbevolking tot gevolg had. Huisvesting langs de bestaande wegen was niet langer toereikend. Langs nieuwe straten in de nabijheid van de fabrieksterreinen verrezen nu complexen met arbeiderswoningen. Ook kwam er verder van de fabrieken verwijderd villabebouwing tot stand. Door al deze uitbreidingen droeg Veenendaal rond 1940 eerder het karakter van een kleine stad dan van een dorp.

4.4.4 Overige nederzettingen

De situatie rond 1850

Met uitzondering van de vissersplaats Spakenburg, kenden de overige nederzettingen in de regio rond het midden van de vorige eeuw alle een vrijwel zuiver agrarisch karakter. De bebouwing bestond hoofdzakelijk uit boerderijen, soms aangevuld met enkele arbeiderswoningen, winkels en huizen van ambachtslieden als smeden, wagenmakers, etc.

Ontwikkelingen tussen 1850 en 1940

Tijdens de laatste helft van de vorige en de eerste helft van deze eeuw traden er in de kleine nederzettingen op het platteland ruimtelijk gezien weinig opvallende veranderingen op. De groei van de nederzettingen was over het algemeen geleidelijk en grote wijzigingen in de ruimtelijke structuur deden zich vrijwel niet voor. In hoofdzaak was er sprake van uitbreiding door verdichting van de bestaande bebouwing, waarbij er plaatselijk straatwanden konden ontstaan, dan wel van uitbreiding door een opstrekken van de bebouwing langs uitvalswegen. Woudenberg week van dit beeld af door het ontstaan van een bescheiden stationsbuurt op geruime afstand van de oude dorpskern. Later zou deze buurt door middel van lintbebouwing aan het dorp vast komen te liggen.

Opvallender dan de ruimtelijke ontwikkelingen waren tussen 1850 en 1940 de veranderingen zoals die zich aandienden in het karakter van de bebouwing. In toenemende mate namelijk verrees er -vooral in de loop van de eerste helft van deze eeuw- niet agrarische bebouwing in de tot dan toe voornamelijk boerderijen tellende plattelandsnederzettingen. Zo bouwde men naast woningen voor arbeiders steeds vaker ook woningen voor middenstanders en notabelen. In een enkel geval ook vond er sociale woningbouw plaats, zoals op de "Schans" in Spakenburg.

Verder kwamen er, in de grotere plaatsen vooral, speciale voorzieningen als scholen, kerken, gemeentehuizen, etc. Tevens werd er soms plaats ingeruimd voor de aanleg of uitbreiding van plantsoenen en begraafplaatsen. Tenslotte vormde -hoewel gering in getale- in een aantal dorpen de industriële bebouwing (onder andere zuivelfabrieken) een opvallend nieuw element.

4.4.5 Verspreide bebouwing

Gedurende de periode 1850-1940 was er in de Gelderse Vallei duidelijk sprake van uitbreiding van de bebouwing in het buitengebied. In omvang was deze nieuwbouw, die voornamelijk uit boerderijen bestond, evenwel nergens dusdanig groot dat het landelijke karakter er door verloren ging. Hoofdzakelijk bouwde men aan doorgaande wegen, waarbij de verharding van dit wegennet zeker een rol zal hebben gespeeld.

In het polderlandschap van Eemland kwam er, een enkele uitzondering zoals in Eemnes een gemaal met woonhuis daargelaten, in tegenstelling tot de Gelderse Vallei tussen 1850 en 1940 in het geheel bijna geen verspreide bebouwing tot stand. Het open karakter van het buitengebied bleef hierdoor ongerept.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Oorlogsschade en wederopbouw

Tijdens de tweede wereldoorlog vonden er in de regio grote verwoestingen plaats. Vooral het midden en zuiden van de Gelderse Vallei hadden het met hun ligging midden in de vuurlinie en als innundatiegebied van de Grebbelinie zwaar te verduren. Een aanzienlijk deel van de oorspronkelijke bebouwing diende hier na afloop van de oorlog door nieuwbouw vervangen te worden.

Verstedelijking

Kenmerkend voor de latere periode na 1940 is vooral de sterke mate van verstedelijking die zich in de regio heeft voorgedaan. Niet alleen het sterk oprukken van de stad Amersfoort en de explosieve groei van dorpen als Leusden-Centrum en Veenendaal, maar ook de meer geleidelijke uitbreiding van de meeste andere dorpen, hebben de vroegere, scherpe scheiding tussen stad en land grotendeels doen verdwijnen. Speciale vermelding verdient de aanwijzing van Amersfoort als groeistad door het Rijk aan het begin van de jaren tachtig. De gemeente kreeg hierbij de taak om tussen 1982 en 1992 maar liefst 15.000 nieuwe huizen te bouwen voor woningzoekenden in het oosten van de provincie Utrecht.

Ontwikkelingen in het buitengebied

Het voorkomen van verspreide bebouwing is thans vrijwel overal in de regio -met uitzondering van het noordelijke poldergebied van Eemland, waar in ruilverkavelingsverband overigens wel enkele nieuwe boerderijen in het buitengebied verrezen- tot een algemeen verschijnsel geworden. De aanleg van een aantal grootschalige infrastructurele werken heeft met name in de omgeving van de stad Amersfoort maar plaatselijk ook elders, gezorgd voor een ernstige versnippering van de oude cultuurlandschappen.

Ook de ontwikkelingen in de landbouw hebben sinds 1940 een belangrijke bijdrage geleverd aan de verandering van de oude cultuurlandschappen in de regio en dan met name het Valleigebied. Van ingrijpende betekenis voor het landschap waren vooral de ruilverkavelingen die in grote gebiedsdelen ten uitvoer werden gebracht. Niet alleen werden hierbij de meeste landbouwgronden opnieuw verkaveld, ook was er sprake van het op grote schaal verlagen van grondwaterstanden; het normaliseren van beken; het dempen van sloten; het opruimen van houtwallen en hakhoutbosjes; het afgraven van oude bouwlanden; en het verplaatsen van boerderijen.

Plaat II Leusden, anoniem rond 1750

Plaat III Kerk te Renswoude, Jan de Beyer 1749

6 WAARDEVOLLE GEBIEDEN

6.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische stedenbouwkundige structuur in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod. In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden

Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria. Bij het formulier is een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied.

Waarderingscriteria

De in de stedenbouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.

De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. omgeving: de stedenbouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
  - 1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
  - 1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
  - 1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. stedenbouw: de intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit;
  - 2.1 structuur: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
  - 2.2 erfindeling: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
  - 2.3 bebouwing: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. historie: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
  - 3.1 specifieke uitdrukking: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
  - 3.2 stedenbouwkundig: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedenbouwkundig denken;
  - 3.3 innovatieve waarde: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. gaafheid: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
  - 4.1 omgeving: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
  - 4.2 structuur: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
  - 4.3 erfindeling: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
  - 4.4 bebouwing: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting

Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

6.2 INVENTARISATIE VAN GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN PER GEMEENTE IN HET EEMLAND-VALLEIGEBIED

In het Eemland-Valleigebied bevinden zich in totaal 23 gebieden met bijzondere waarden (GBW), verdeeld over zeven gemeenten.

Het merendeel van deze gebieden betreft buitenplaatsen. Hierbij is getracht zoveel mogelijk buitenplaatsen aan elkaar te koppelen zodat een GBW uit 2 of meer buitenplaatsen bestaat. In één geval was dit niet mogelijk, namelijk bij de buitenplaats Nimmerdor in de gemeente Amersfoort.

De Grebbelinie is een bijzondere militaire structuur die in het Valleigebied door 5 gemeenten loopt; Amersfoort-Leusden-Woudenberg-Renswoude-Veenendaal. De hele Grebbelinie is als bijzonder gebied door het MIP aangewezen (voor het deel van de Grebbelinie in de gemeente Rhenen zien regio rapport Heuvelrug of het gemeenterapport Rhenen).

Ook het tracé van de voormalige spoorlijn Amersfoort-Kesteren is als bijzonder gebied aangewezen, zij het niet in zijn totaal. Er is rekening gehouden met de bebouwing die in relatie met de spoorlijn aanwezig is of was. Deze bebouwing, voornamelijk bestaande uit stations, wachterhuisjes e.d. zijn niet of nauwelijks ten noorden van de Leusbroekerweg gevonden. Het bijzondere gebied betreffende de spoorlijn begint dan ook ten zuiden van genoemde weg en loopt tot aan de spoorlijn Utrecht-Arnhem. De door de RDVM aangewezen beschermde stads- en dorpsgezichten zijn door het MIP integraal als GBW overgenomen:

1. Eemnes (dorpskern)
2. Amersfoort (stadskern)
3. Renswoude (dorpskern)

Het bijzondere gebied Bunschoten GBW 1 omvat tevens het door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) aangewezen (archeologisch) beschermd terrein.

6.2.1 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE AMERSFOORT

In de gemeente Amersfoort zijn 4 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Bergkwartier (villawijk)
2. Grebbelinie (verdedigingswerk)
3. Nimmerdor (buitenplaats vóór 1850)
4. Binnenstad Amersfoort (Stadskern vóór 1850)

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : AMF GBW 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Amersfoort
 naam : Bergkwartier
 gebiedstype : villapark
 inv. datum : 6 juni 1992
 inventarisator : D. Cazemier/M. Laman
 foto neg. nr. :
 aantal MIP-objecten : ongeveer 100
 kwalificatie : regionaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

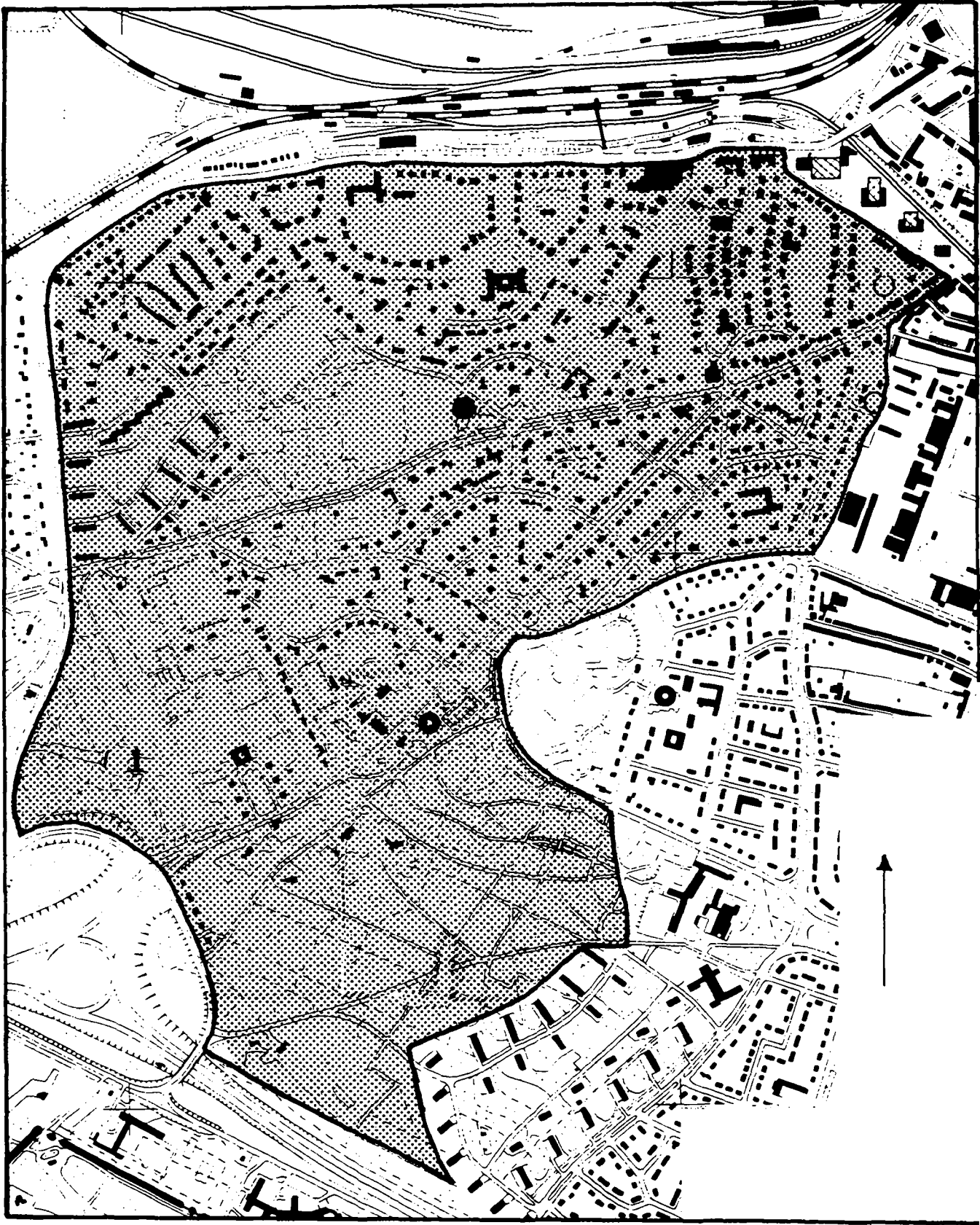
Omschrijving waarden:

Het Bergkwartier dat onder het bijzondere gebied valt, wordt in grote lijnen begrensd door de spoorlijn Utrecht-Amersfoort-Kesteren in het noorden, door de Utrechtseweg, Pieter Bothlaan, Vondellaan, Hugo de Grootlaan, Surinamelaan in het oosten, door de Ringweg-zuid in het zuiden en tenslotte door de Daam Fockemalaan in het westen.

Het waardevolle gebied kan naar karakter en identiteit worden opgedeeld in een aantal duidelijk te onderscheiden deelgebieden. In het noord-oosten, omgeving Regentesselaan, bevindt zich de dicht op elkaar ontworpen villa- en stadswoonhuisbebouwing uit het begin van deze eeuw.

Het grootste gedeelte van het Bergkwartier bestaat echter uit buitenwoningen, die vanaf 1915 tamelijk dicht op elkaar zijn geplaatst. Bovendien valt in dit gebied het geheel verharde straatprofiel -weg en trottoirs- op, waarbij in er groenstroken aan weerszijden van de weg vaak grote bomen zijn geplaatst. Door

de beplanting in de merendeels middelgrote tuinen en het feit dat men in dit tamelijk dichtbebouwde gebied enkele grote onbebouwde terreinen aantreft, heeft het Bergkwartier een zeer opvallende groenstructuur, waarin ook enkele, kleine plantsoenen een niet onbelangrijke rol spelen. Ondanks deze verscheidenheid bepalen in bijzondere mate de middelgrote buitenwoonhuizen het gezicht van het Bergkwartier, naast de ook zeer kenmerkende villabebouwing langs de Utrechtseweg omtrent 1880-1900, die door de relatie tussen de stedenbouwkundige-, architectonische en landschappelijke factoren een geheel eigen karakter bezit.

Afb. Bergkwartier

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----

nummer : AMF GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Amersfoort
naam : Grebbelinie
gebiedstype : verdedigingswerk
inv. datum : 6 juni 1992
inventarisator : D. Cazemier/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing			
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig			
3.3 innovatieve waarde		x	
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			

Omschrijving waarden:

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied.

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van

de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigingslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekammen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.

Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

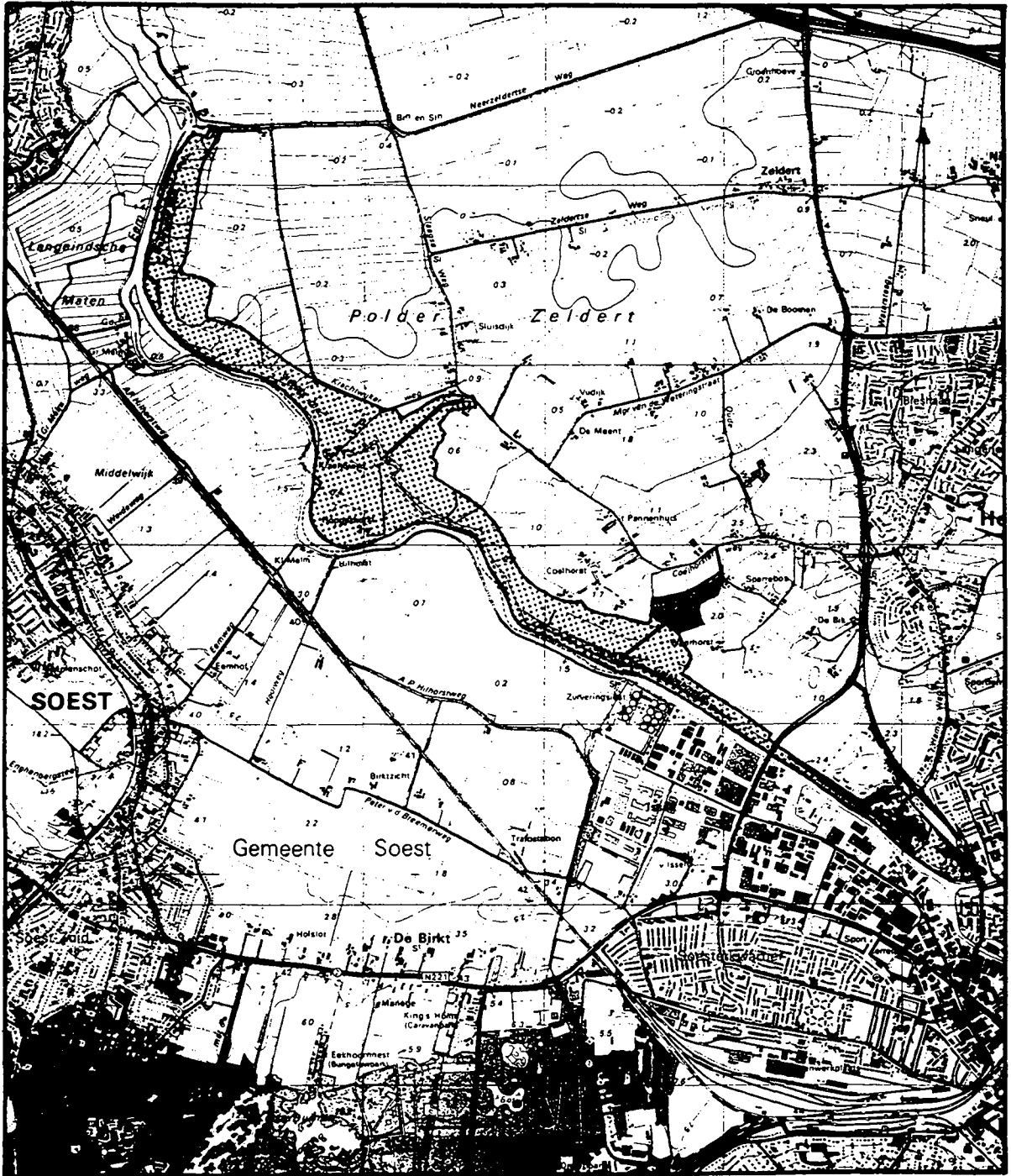
Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een

vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Amersfoort kwam als belangrijkste werk van de Grebbelinie de liniewal of liniedijk gereed. Deze dijk die tussen 1742 en 1755 in de noord-zuidrichting dwars door de Vallei werd aangelegd, passeerde de stad Amersfoort aan de oostzijde en eindigde bij Krachtwijk aan de Eem. Het grondgebied ten oosten van de liniedijk maakte deel uit van een vijftal inundatiekommen, die naar het noorden trapsgewijze in peil daalden en onderling werden gescheiden door de Laaglandseweg (de huidige Lageweg), het Hoge Land bij de Glashut, het hoge terrein bij de Coelhorst en de Vuydijk. In het kader van de modernisering en verdere uitbreiding van de Linie kwamen later, in 1799, op of langs de dijk nog de volgende werken tot stand: het werk aan de Glashut (had de vorm van een gebroken borstwering, deels nog herkenbaar); de voorpost aan de Coelhorst (stond op de rechteroever van de Eem en had de vorm van een hoornwerk, nu verdwenen); en het werk bij Krachtwijk (ter bestrijking van de Vuydijk werd hier de rechter oever van de Eemdijk volgens een gebastioneerd tracé omgewerkt, beloop nog te herkennen).

Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Amersfoort weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude verdedigingswerken gebouwd werden. De linie heeft het in en vooral ook na de oorlog plaatselijk zwaar te verduren gehad, maar vormt toch nog altijd een zeer dominant en karakteristiek element in het landschap van Amersfoort. De liniedijk verkeert thans, met uitzondering van het tussen de A28 en de voormalige schans aan de Glashut gelegen dijkvak dat geheel in de stadsuitbreiding opging, nog in goede tot zeer goede staat. Het dijkprofiel is grotendeels nog oorspronkelijk en staande op de liniedijk heeft men dankzij de openheid van het omliggende landschap een fraai uitzicht over de vroegere inundatiekommen. Ook de verschillende schootsvelden die de mitrailleurkazematten bestreken zijn goed herkenbaar. De bunkers die men thans in de gemeente Amersfoort nog aantreft zijn van de typen

Afb. Grebbelinie

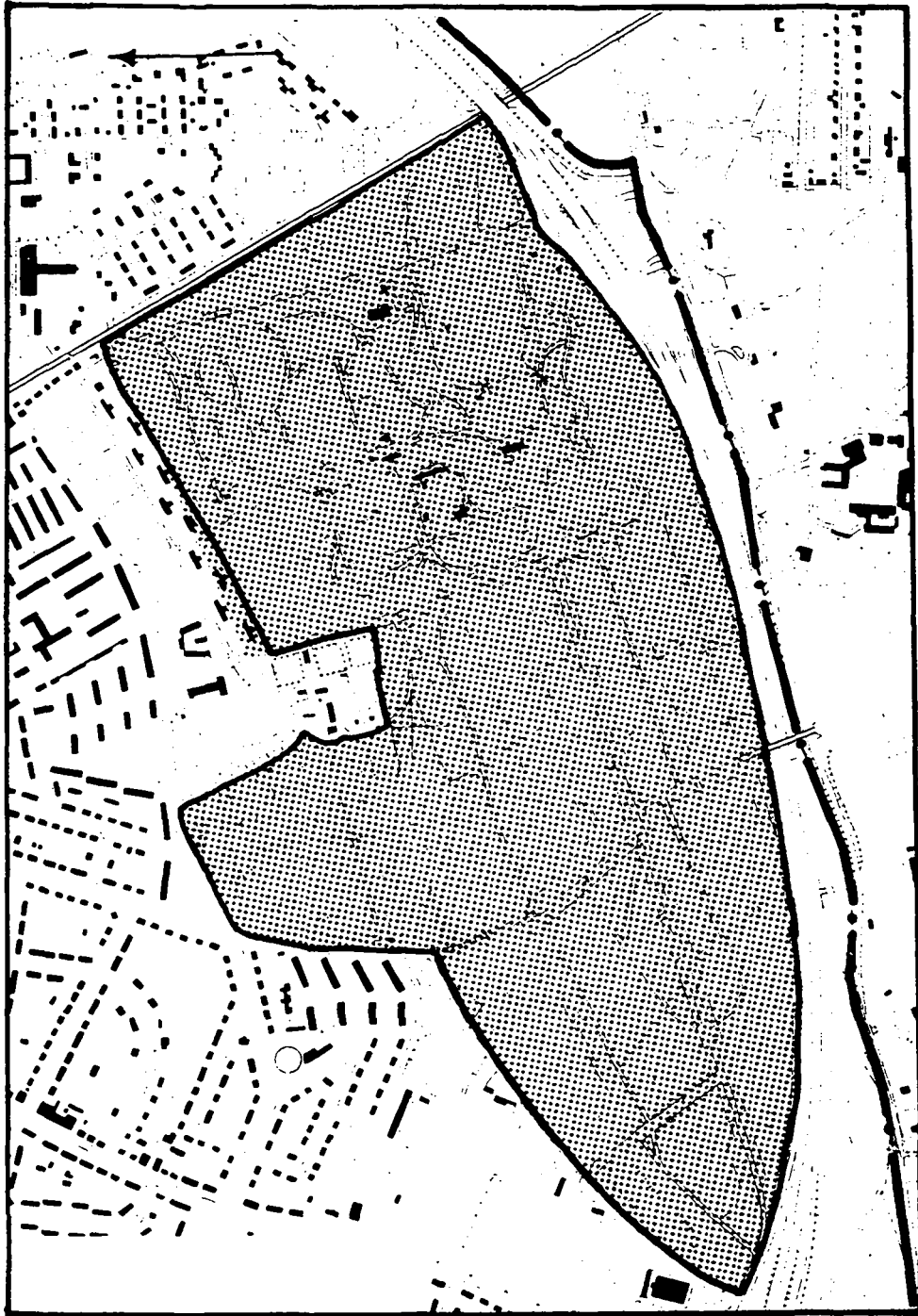
M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : AMF GBW 3
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Amersfoort
 naam : Nimmerdor
 gebiedstype : buitenplaats
 inv. datum : 6 juni 1992
 inventarisator : D. Cazemier/M. Laman
 foto neg. nr. :
 aantal MIP-objecten : 5
 kwalificatie : regionaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			x
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:

Omstreeks 1640 stichtte de uit Utrecht afkomstige Jonker Everard Meijster in het zuiden van Amersfoort de buitenplaats Nimmerdor. Dit buiten deed destijds dienst als zomerverblijf voor de jonker en zijn familie. In de negentiende eeuw werd er op de buitenplaats een nieuw landhuis gebouwd. Van de oude bebouwing bleven een koetshuis, orangerie, duiventoren en enkele dienstwoningen behouden. Het oude hoofdgebouw is in 1953 door een modern huis vervangen. Het park is voor een groot deel volgens de landschapsstijl ingericht, met een slingervijver en slingerpaden. Ten oosten van Nimmerdor, ligt de buitenplaats Zandbergen. Dit buiten dateert eveneens uit de zeventiende eeuw. an dit buiten resteert alleen de parkaanleg. In vergelijking tot Nimmerdor had het park van Zandbergen een geometrische aangelegd park. Een oude zichtlaan op het huis van Nimmerdor is in de aanleg aanwezig.

Afb. Nimmerdor

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : AMF GBW 4
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Amersfoort
 naam : Binnenstad
 gebiedstype : stadskern vóór 1850
 inv. datum : 6 juni 1992
 inventarisator : D. Cazemier/M. Laman
 foto neg. nr. :
 aantal MIP-objecten : ongeveer 200
 kwalificatie : nationaal
 beschermd gezicht : ja
 literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden:

Vrijwel de gehele oude binnenstad van Amersfoort is op grond van artikel 20 van de Monumentenwet aangewezen als te beschermen stadsgezicht. Uitgezonderd wordt het gedeelte ter weerszijden van de Molenstraat. De sterk van de binnenstedelijke structuur afwijkende ruimtelijke opbouw en de afwezigheid van plantsoen en singel als herkenbare binnenstedelijke begrenzing vormen de belangrijkste motieven om dit gebied niet in het stadsgezicht te betrekken. De relatie van de binnenstad met de omgeving is zeker niet zonder betekenis, maar wordt niet van zodanig belang geacht, dat delen van de omgeving bij het aanwijzingsvoorstel betrokken zijn.

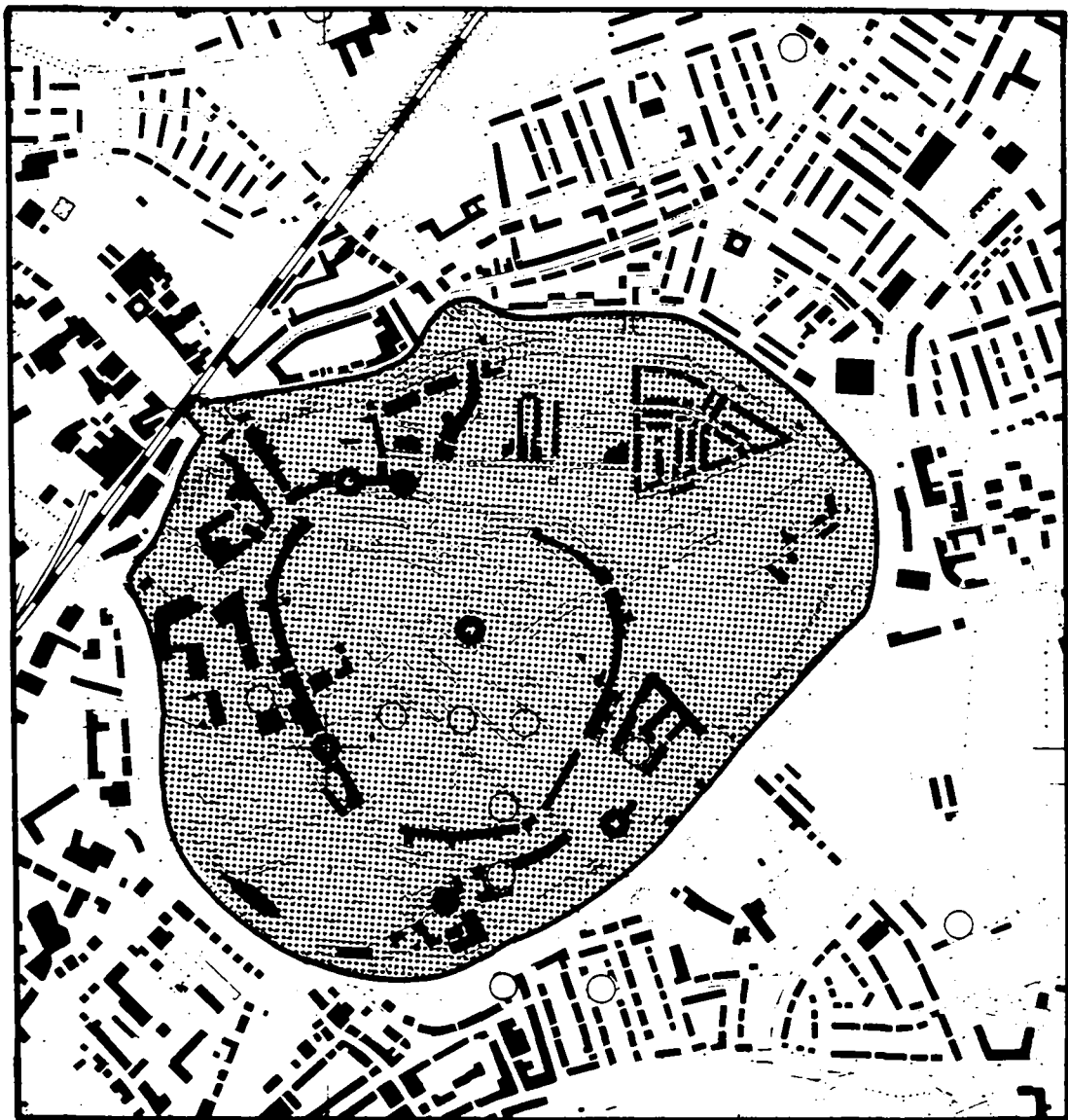
Als nadere typering van de te beschermen waarden lezen we in de toelichting o.a.: "In het gehele als beschermd stadsgezicht aan te wijzen gebied is het patroon van straten en waterlopen in samenhang met de schaal van de bebouwing van belang. Binnen het aan te wijzen stadsgezicht liggen een viertal grotere enclaves,

waar de historische structuur ingrijpend gewijzigd is. In het gebied tussen de Beestenmarkt en de plantsoenstrook om de binnenstad bestaat die wijziging uit de saneering van alle bebouwing. In de andere drie gebieden is sprake van een nieuwe ruimtelijke opbouw die sterk afwijkt van de besloten binnenstedelijke structuur door de aanwezigheid van grote open terreinen en, in meerdere of mindere mate, door een wijze van bebouwing die qua situering en schaal niet bij de historische structuur aansluit. Het aanwijzingsbelang is voor deze enclaves beperkt tot de voor het gehele gezicht aangegeven belangen. De nadruk ligt op de nog aanwezige elementen van de oorspronkelijke structuur en op de relatie met het omliggende gebied, waarbij vooral de bouwhoogte en de ruimtelijke opbouw op de aansluitingspunten met de omgeving van belang zijn."

"In het overige deel van de Amersfoortse binnenstad is het historische karakter in veel sterkere mate bewaard gebleven. Ook de profilering en inrichting van de openbare ruimten en de structuur van verkaveling en bebouwing zijn daar van betekenis. Kenmerkend voor de ruimtelijke structuur zijn de aan alle zijden gesloten bouwblokken. De bebouwing staat ononderbroken aan de straat. Tuinen en erven liggen binnen de bouwblokken, duidelijk afgeschermd van de openbare ruimte. Een uitzondering vormen de op de singels en Langegracht georiënteerde erven achter de bebouwing langs Muurhuizen en Krommestraat."

"Ook de vormgeving van de bebouwing is over het algemeen nog van belang. Het bebouwingsbeeld wordt sterk gedomineerd door panden met een lijstgevel. De gevelopbouw van de meeste panden is eenvoudig en bestaat over het algemeen uit twee of drie traveeën met verticaal geplaatste ramen. De gevels zijn in hoofdzaak in baksteen opgetrokken of gepleisterd. De daken zijn van gebakken pannen."

"De indeling van het dwarsprofiel van de meeste straten is eenvoudig en niet van bijzonder belang. De grootste waarde is gelegen in de tamelijk strakke belijning van de in het profiel aanwezige verschillende gebruikszones en in het verband tussen die gebruiksindeeling en de verdere ruimtelijke inrichting. Van bijzonder belang is het dwarsprofiel van singels en grachten. Van betekenis zijn de relatie tussen de breedte van het water en de kaden erlangs, de gemetselde kademuren en de hoofdindeeling van de kaden in een strook direct langs het water waarin bomen zijn geplaatst, een verkeersgedeelte en een zone direct langs de bebouwing die vroeger sterk op de bebouwing betrokken was en daar nu incidenteel nog de sporen van draagt. Ook het profiel van de Muurhuizen is van bijzondere waarde. Baksteen is het gangbare bestratingmateriaal."

Afb. Oude kern Amersfoort

6.2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE BUNSCHOTEN

In de gemeente Bunschoten zijn twee gebieden met bijzondere waarden te onderscheiden:

1. Bunschoten-stad
2. Spakenburg-Haven

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit de oude omgrachte kern van Bunschoten. Het tweede gebied bestaat uit een deel van het dorp Spakenburg, voornamelijk het noord-oostelijke deel -waaronder de havens- dat nog enigszins een historische structuur bezit.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

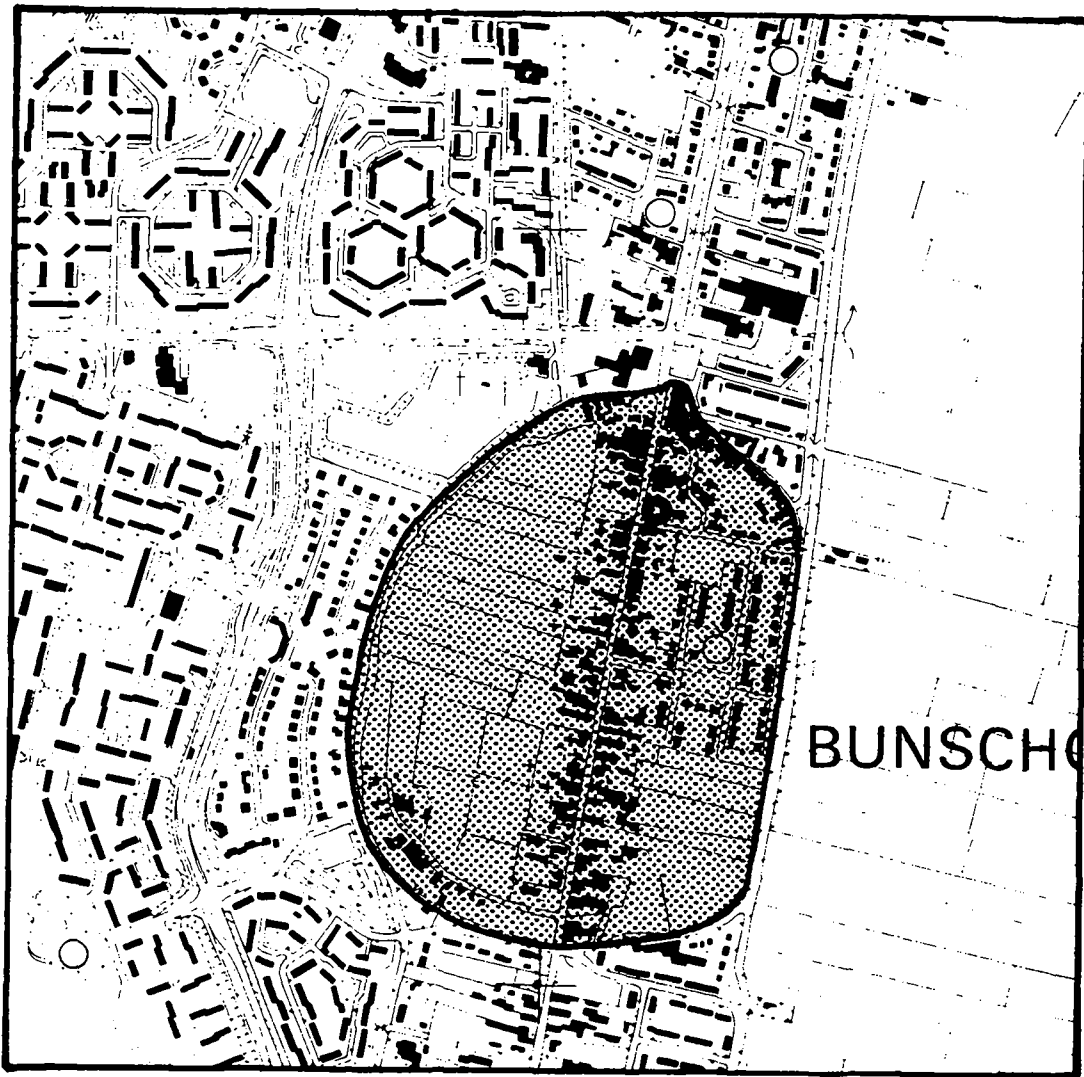
-----
 nummer : GBW Bunschoten 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Bunschoten
 naam : Bunschoten stad
 gebiedstype : versterkt dorp met lintbebouwing
 inv. datum : 20 november 1991
 inventarisator : D. Cazemier/ B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 40
 kwalificatie : provinciaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Vervloet 1974

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

De oude kern van Bunschoten wordt in zijn geheel als waardevol aangemerkt. Het gebied dat begrensd wordt door de resten van de oude stadsgracht die eens de bebouwde kom van Bunschoten omsloot, ontleent zijn waarde in de eerste plaats aan de in het deel A uitvoerig beschreven historisch-ruimtelijke structuur. De uit de Middeleeuwen stammende stadsplattegrond -een uniek voorbeeld van een gestagneerde stadsontwikkeling- is in hoofdlijnen bewaard gebleven en kan nog zonder veel problemen teruggevonden worden. Dit ondanks het verdwijnen van de zogenaamde "burgwalleetjes" (het schaakbordachtige wegenpatroon dat tussen de Dorpsstraat en de beide grachthelften lag, en als de eerste aanzet van een nimmer uitgevoerd Middeleeuws bestemmingsplan gezien kan worden) bij de herverkavelingswerkzaamheden aan het begin van de jaren vijftig en de latere bebouwing van een groot gedeelte van de oostelijke wei- en hooilanden.

Naast aan zijn historisch-ruimtelijke structuur ontleent het waardevolle gebied Bunschoten verder voor een belangrijk deel zijn waarde aan de historische bebouwing, voornamelijk bestaande uit stadsboerderijen. Over het algemeen is de kwaliteit van deze bebouwing, waarbinnen verder onder andere de vijftiende-eeuwse dorpskerk een opvallende positie inneemt, nog zeer goed. Wel zijn als gevolg van de toegenomen welvaart aan het einde van de vorige eeuw veel boerderijen van nieuwe en "mooiere" gevels en soms zelfs geheel nieuwe woonhuizen voorzien. De bijgebouwen bleven veelal wel in de oude staat. Een opvallend element bij veel boerderijen vormt de hooiopslag in de vorm van de karakteristieke "kaakberg". Daarnaast is ook de ligging van de boerderijen direct aan de door bomen omzoomde Dorpsstraat karakteristiek. Vanaf de inmiddels tot een flinke sloot ineengeschrompelde stadsgracht is, dankzij het grotendeels openblijven van de groenlanden tussen de Dorpsstraat en de beide grachthelften, bovendien nog goed de ten opzichte van de omgeving hogere ligging van de boerderijen aan de Dorpsstraat te zien.

Afb. Bunschoten

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
nummer : Bunschoten GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Bunschoten
naam : Spakenburg-Haven
gebiedstype : Vissersdorp
inv. datum : 23 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink.
aantal MIP-objecten : ca.20
kwalificatie : Provinciaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Zicht op Monumenten

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	
-----			

omschrijving waarden

Het noordoostelijk deel van Spakenburg wordt bijna in zijn geheel als waardevol aangemerkt. Hierbij gaat het in de eerste plaats om de historisch-ruimtelijke structuur van het gebied en pas daarna om de individuele kwaliteit van de bebouwing. De sterke groei van Spakenburg tijdens de periode 1850-1940 heeft in dit deel van het dorp een gevarieerd inrichtingspatroon opgeleverd waarbij de te onderscheiden ruimtelijke componenten telkens teruggevoerd kunnen worden naar een bepaalde fase in de voor het vissersdorp zo karakteristieke stedenbouwkundige ontwikkeling.

De bebouwing van de direct achter de oostelijke zeedijk gelegen Weikamp dateert van kort na het midden van de vorige eeuw. Gelijkzeitig met de voortgaande verdichting van de oude dorpsbebouwing aan en nabij de Gracht (Spuistraat, Kerkstraat, Oude Schans, Turfwal, Oude Haven, Hoekstraat) en langs de daar

achter gelegen steegjes (o.a. de Mandemaakers- en de Watersteeg) vond hier na 1850 één van de eerste uitbreidingen plaats. Waar de bebouwing van de stegen in de jaren zestig grotendeels werd weggesaneerd, bleef de bebouwing van de Weikamp grotendeels wel gehandhaafd. In kwalitatief en vooral woontechnisch opzicht stak deze bebouwing duidelijk uit boven die -éénkamerwoningjes- in de oude verdichtingen. Naast iets grotere visserswoningen treft men hier tevens restanten aan van het eertijds veelvuldig voorkomende kleine visverwerkingsbedrijf. Karakteristiek is ook de variatie die de rooilijn van de bebouwing plaatselijk ten opzichte van de weg vertoont. Opvallend is verder de aanwezigheid van een tweetal "hoekpanden" : één ter hoogte van de bocht ongeveer halverwege de licht gebogen Weikamp en één op de hoek van de Weikamp met de Oostsingel.

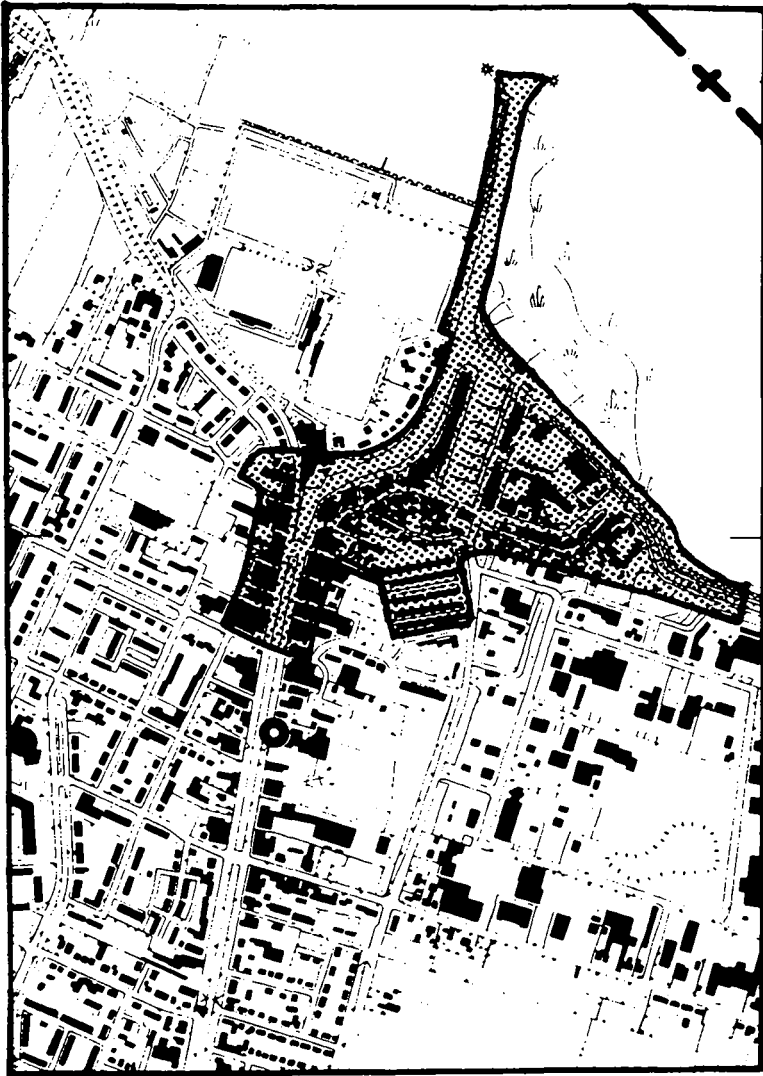
De bebouwing langs de in 1853 nieuw opgetrokken oostkade van de Oude Haven dateert eveneens uit de laatste helft van de vorige eeuw. Hoewel de woningen en kleine bedrijfsgebouwen met hun ligging in één rooilijn direct aan de straat een meer geordende indruk maken dan die aan de Weikamp, betreft het toch ook hier duidelijk een niet-planmatige uitbreiding. De variatie in gevelindeling en goothoogte is vrij groot. Het meest opvallend is echter de plaatsing van de woningen: hoog boven de straat als bescherming tegen hoog water, met de voordeuren via een trap te bereiken. Deze hoge ligging wordt nog eens extra benadrukt door de bebouwing die na het gereedkomen van de Nieuwe Haven in 1886 aan de Havendijk direct achter de bebouwing van de Oude Haven verrees. Hier liggen de woningen beduidend lager hetgeen een typerend niveauverschil te zien geeft tussen de beide -met de achterzijde naar elkaar toegeplaatste- bebouwingen.

De bebouwing van de Nieuwe Schans representeert vervolgens een geheel nieuwe periode in de ontwikkeling van Spakenburg. Het betreft hier de eerste planmatige uitbreiding van de oude kern. Ten behoeve van de vissersbevolking die grote behoefte had aan betere woningen werden in 1908 reeds de Nieuwe Schans gevlakt en de grachten gedempt, waarna in 1914 werd besloten tot sociale woningbouw op deze plaats. De langs redelijk smalle straten geplaatste rijtjeswoningen worden aan de achterzijde ontsloten door steegjes, waardoor in deze nieuwe structuur in zekere zin toch de historische karakteristiek van Spakenburg (smalle straten en korte steegjes) doorschemert. Het oorspronkelijke straatprofiel sinds kort door de aanleg van verkeersbepalende opstakels aangetast.

Uit ongeveer dezelfde periode als de planmatige uitbreiding van de Nieuwe Schans stamt de bebouwing van de Kerkemaat, gelegen ten oosten van de Nieuwe Haven. Ook hier hebben we te maken met een nieuw element binnen de stedenbouwkundige ontwikkeling van Spakenburg. Met zijn uitgebreide en -in vergelijking tot het verleden- grootschaligere bedrijvigheid (o.a. bestaande uit een scheepswerf, nettentaanderij, inleggerij en rokerij) en slechts een enkel woonhuis, kan de Kerkemaat in feite beschouwd worden als het eerste -zij het nog vrij kleine- bedrijfsterrein van Spakenburg. Kort na de tweede wereldoorlog zou er in aansluiting op deze bebouwing ook aan de noordwestzijde van de Oostmaat een uitgebreide bedrijvigheid verrijzen. De eerste bebouwing van de Oostmaat dateert overigens uit het begin van de jaren dertig,

toen met de afsluiting van de Zuiderzee de oostelijke zeedijk kwam te vervallen en werd afgegraven. Op de glooiing van de dijk werden in eerste instantie hoofdzakelijk huizen gebouwd. Later volgde, mede onder invloed van het teruglopen van het kleine visserijbedrijf in de oude stadsdelen, de vestiging van diverse bedrijven.

Als laatste onderdeel in de chronologische beschouwing van het bijzondere gebied komt merkwaardig genoeg de oudste kern aan en nabij de Gracht aan de orde. Hier namelijk heeft de terugloop van de visserij zich vanaf de jaren dertig het meest uitgesproken doen gelden. Zo werden de pittoreske binnenhaven -in de volksmond de Binnengracht genoemd- en de spuisluis gesloopt en het water gedempt. Een kale ruimte, het Spuiplein bleef over. Bovendien nam met de sterk groeiende bevolking de behoefte aan winkels toe. Bij voorkeur vestigde men zich nabij bestaande winkels. De westelijke bebouwing van de Kerkstraat werd gesloopt en er ontstond een nog groter plein om de in aantal toenemende auto's te parkeren. Ook in de door sloop vrijgekomen saneringsgebieden -de stegen- (zie voorgaande) ontstonden grote parkeerplaatsen. Een ingrijpende overgang van vissershaven naar winkelcentrum al met al, hoewel er ook in dit deel van het dorp dankzij onder andere de aanwezigheid van de scheepswerf aan de Oude Haven en een aantal bedrijfjes van vishandelaren nog genoeg aan het recente verleden herinnert.

Afb. Spakenburg-haven

6. 2.3 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE EEMNES

In de gemeente Eemnes zijn drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Beschermd dorpsgezicht Eemnes (Eemnes-Buiten)
2. Uitbreiding beschermd Dorpsgezicht (Wakkerendijk-Meentweg))

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit het beschermde dorpsgezicht Dorp Eemnes-Buiten. Bij het tweede gebied gaat het om een uitbreiding met de geheel bebouwing Wakkerendijk en Meentweg

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

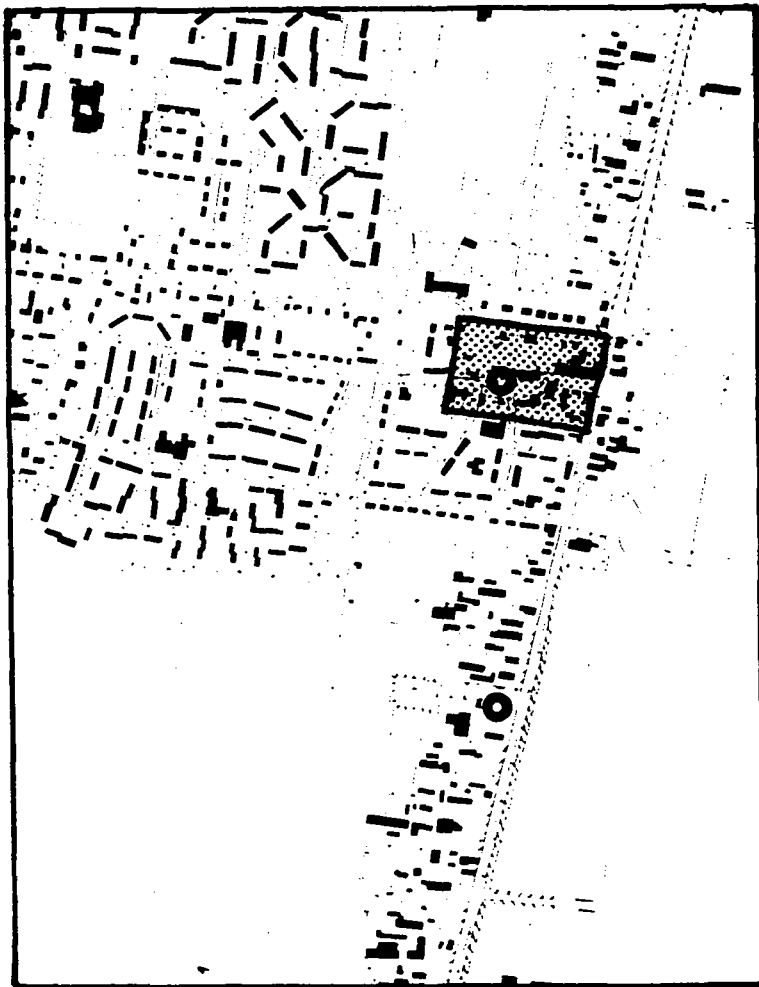
nummer : EMS GBW 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Eemnes
 naam : Eemnes-Buiten
 gebiedstype : boerderijstrook met komvorming
 inv. datum : 23 augustus 1992
 inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 15
 kwalificatie : landelijk
 beschermd gezicht : ja
 literatuur/bronnen : Laansma 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----	-----	-----	-----
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----	-----	-----	-----
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----	-----	-----	-----
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			
-----	-----	-----	-----
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		
-----	-----	-----	-----

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarde valt samen met het beschermd-dorpsgezicht Eemnes-Buiten. In 1966 is de Kerkstraat in de dorpskern van Eemnes(-Buiten) aangewezen als beschermd dorpsgezicht op basis van artikel 20 van de Monumentenwet. In de bijgaande toelichting wordt gesteld: in de dorpskern van Eemnes-Buiten is de Kerkstraat, die vanouds vanaf de Wakkerendijk de toegang vormt tot de zeer kloeke laat-gotische Nederlands Hervormde kerk, een waardevol element. De aan deze met twee rijen bomen beplante straat gelegen bebouwing is tevens zonder uitzondering van een bijzonder goed gehalte. Het is derhalve van belang dat bij wijzigingen of vernieuwingen, zowel ten aanzien van het profiel van de Kerkstraat als ten aanzien van de aan deze straat gelegen bebouwing met betrekking tot het historische aspect de grootst mogelijke zorgvuldigheid in acht wordt genomen. Hetzelfde mag gelden voor de terreinen, die aan de zuid-, west-

en noordzijde de Nederlands Hervormde kerk omsluiten, met dien verstande dat de voor deze terreinen te nemen stedenbouwkundige maatregelen zich zullen dienen te richten op het behoud van een goede situatie van het monumentale kerkgebouw. In de dorpskern van Eemnes-Buiten is de Kerkstraat, die vanouds vanaf de Wakkerendijk de toegang vormt tot de zeer kloeke laat-gotische Nederlands Hervormde kerk, een waardevol element. De aan deze met twee rijen bomen beplante straat gelegen bebouwing is tevens zonder uitzondering van een bijzonder goed gehalte. Het is derhalve van belang dat bij wijzigingen of vernieuwingen, zowel ten aanzien van het profiel van de Kerkstraat als ten aanzien van de aan deze straat gelegen bebouwing met betrekking tot het historische aspect de grootst mogelijke zorgvuldigheid in acht wordt genomen. Hetzelfde mag gelden voor de terreinen, die aan de zuid-, west- en noordzijde de Nederlands Hervormde kerk omsluiten, met dien verstande dat de voor deze terreinen te nemen stedenbouwkundige maatregelen zich zullen dienen te richten op het behoud van een goede situatie van het monumentale kerkgebouw.

Afb. Beschermd dorpsgezicht Eemnes-buiten

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : EMS GBW 2
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Eemnes
 naam : Eemnes-Buiten
 gebiedstype : boerderijstrook met komvorming
 inv. datum : 23 augustus 1992
 inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 15
 kwalificatie : landelijk
 beschermd gezicht : ja
 literatuur/bronnen : Laansma 1972

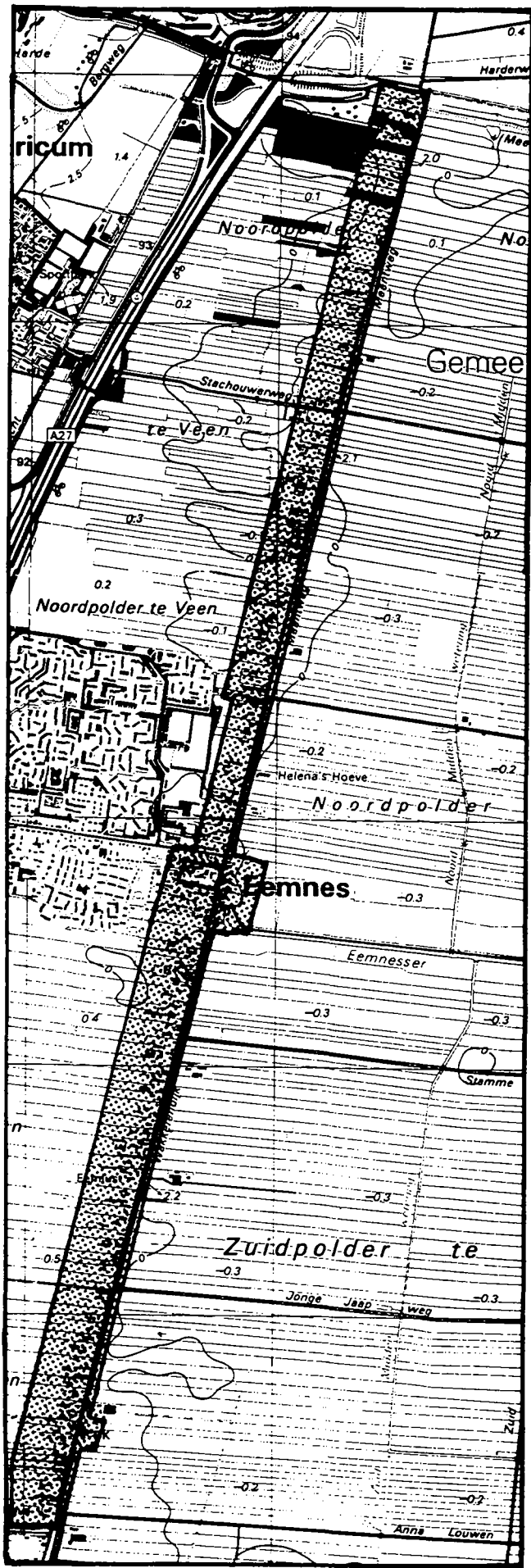
Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

In Eemnes wordt er naast en in aansluiting op het beschermde dopsrgezicht nog één ander waardevol gebied aangemerkt. Dit gebied met bijzondere waarde bestaat uit de éézijdige boerderijstrook aan de Wakkerendijk/Meentweg en een deel van het omringende land. Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn: de Wakkerendijk/Meentweg als occupatie-as; de strookvormige percelering met de perceelsscheidingen (sloten); en de situering van de boerderijen op kop van de kavels, waarbij de oriëntatie van de boerderijen aansluit op die van de percelering en de ligging ten opzichte van de weg derhalve haaks is. Ingrijpende recente wijzigingen hebben zich in de structuur niet voorgedaan. Over de gehele lengte van de boerderijstrook is daardoor de karakteristieke dwarsopbouw gaaf. Globaal is deze opbouw: agrarisch land, erf met boerderij, weg, agrarisch land.

De bebouwing wordt gekenmerkt door monumentale en beeldbepalende boerderijen en is als geheel waardevol. Bijzondere elementen, bijdragend aan het specifieke karakter van het bebouwingslint zijn de drie dorpskerken.

Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende land, is bepalend voor de visuele karakteristiek van het gebied. Ook de erfbeplanting van veel boerderijen met leilinden, vruchtbomen e.d. draagt hieraan bij en vormt derhalve een waardevol element. De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Afb. Eemnes-buiten (boerderijstrook)

6.2.4 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE LEUSDEN

In de gemeente Leusden zijn 4 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Grebbelinie (verdedigingslinie)
2. Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend, e.o.
3. De Treek e.o.
4. De Boom e.o.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : LEU GBW 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Leusden
 naam : Grebbelinie
 gebiedstype : verdedigingslinie
 inv. datum : augustus 1992
 inventarisator : D. Cazemier/B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten :
 kwalificatie : provinciaal
 beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied. Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloegen de verdedigers op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed. Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang

maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B. J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigingslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekammen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.

Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbsluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbsluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden- werden in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o. a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

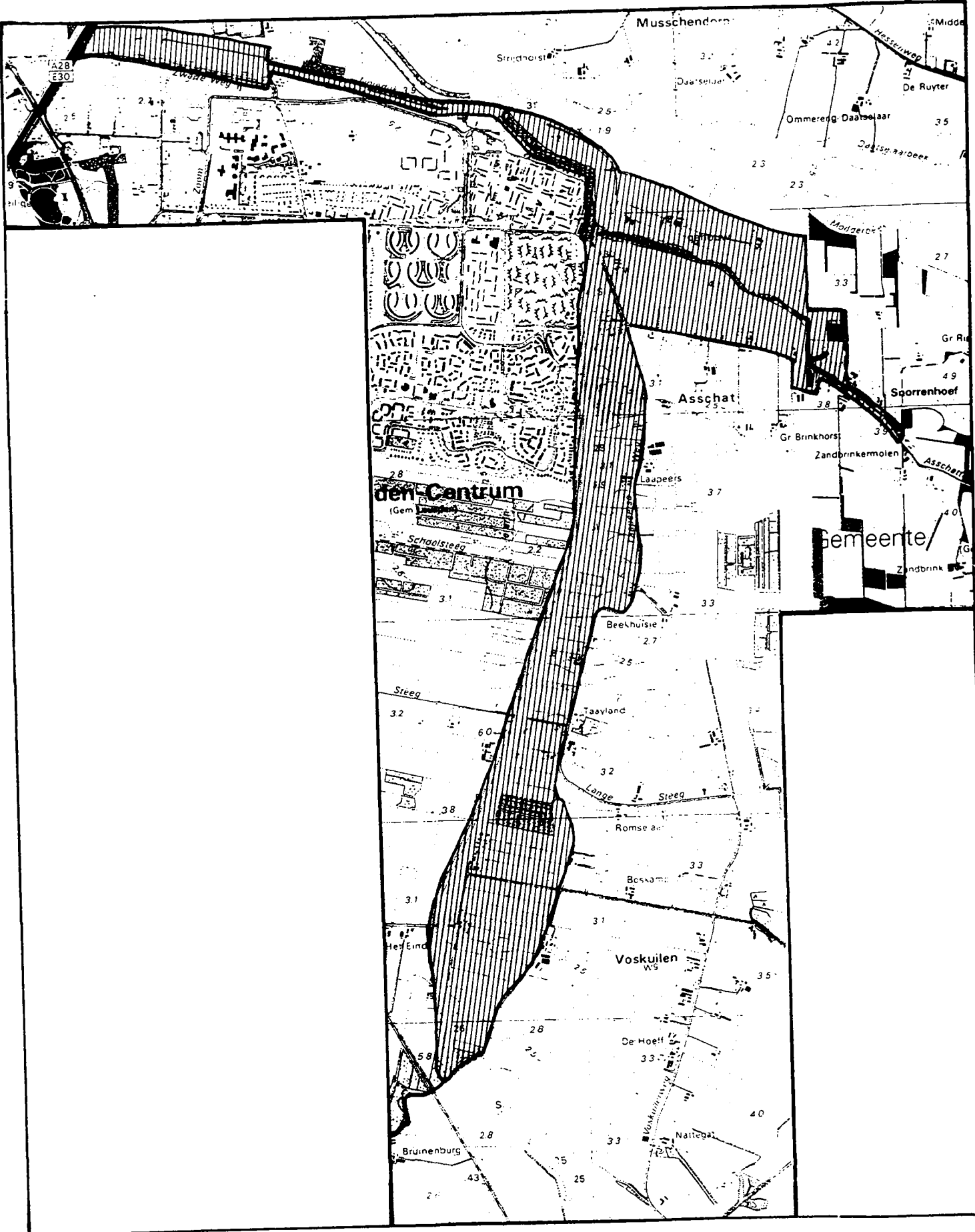
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbsluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat 'zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn'. Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de 'stelling van de Gelderse Vallei'. Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop

van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, daarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Leusden kwam als belangrijkste werk van de Grebbelinie de liniewal of liniedijk gereed. Deze dijk die tussen 1742 en 1755 dwars door de Vallei werd aangelegd, had bij Asschat een dwarskade of komkering: de Asschatterkade. Deze kade vormde de begrenzing tussen de beide inundatiekommen waarvan het Leusder gebied ten oosten van de liniedijk deel uitmaakte. In het kader van de uitbreiding en modernisering van de Grebbelinie werd in 1799 het werk op de Asschatterkade aangelegd. Dit werk, ook wel voorpost te Asschat genoemd, had de vorm van een dwars op de dijk gelegen, gebroken borstwering. Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat er in Leusden weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude verdedigingswerken gebouwd werden. De linie heeft het in en vooral ook na de oorlog plaatselijk zwaar te verduren gehad, maar vormt toch nog altijd een zeer dominant en karakteristiek element in het landschap van de Vallei en -in engere zin- Leusden. De liniedijk verkeert grotendeels nog in goede tot zeer goede staat. De enige uitzondering vormt het tracé ten noorden en noordoosten van het dorp Leusden-Centrum. Een gedeelte van de ter plaatse sterk verwaarloosde en dicht begroeide dijk zal hier binnenkort zelfs worden afgegraven. De Asschatterkade verkeert eveneens nog in goede staat, terwijl ook de voorpost te Asschat nog duidelijk herkenbaar is. Op deze kade bevindt zich ook één van de weinige overgebleven betonnen tankversperringen uit de periode 1939-'40. De bunkers die men thans in de gemeente Leusden nog aantreft zijn van de typen S (3), S (3a), B (90)a en S (7a) alsmede enkele Duitse bunkers.

Afb. Grebbelinie in Leusden

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

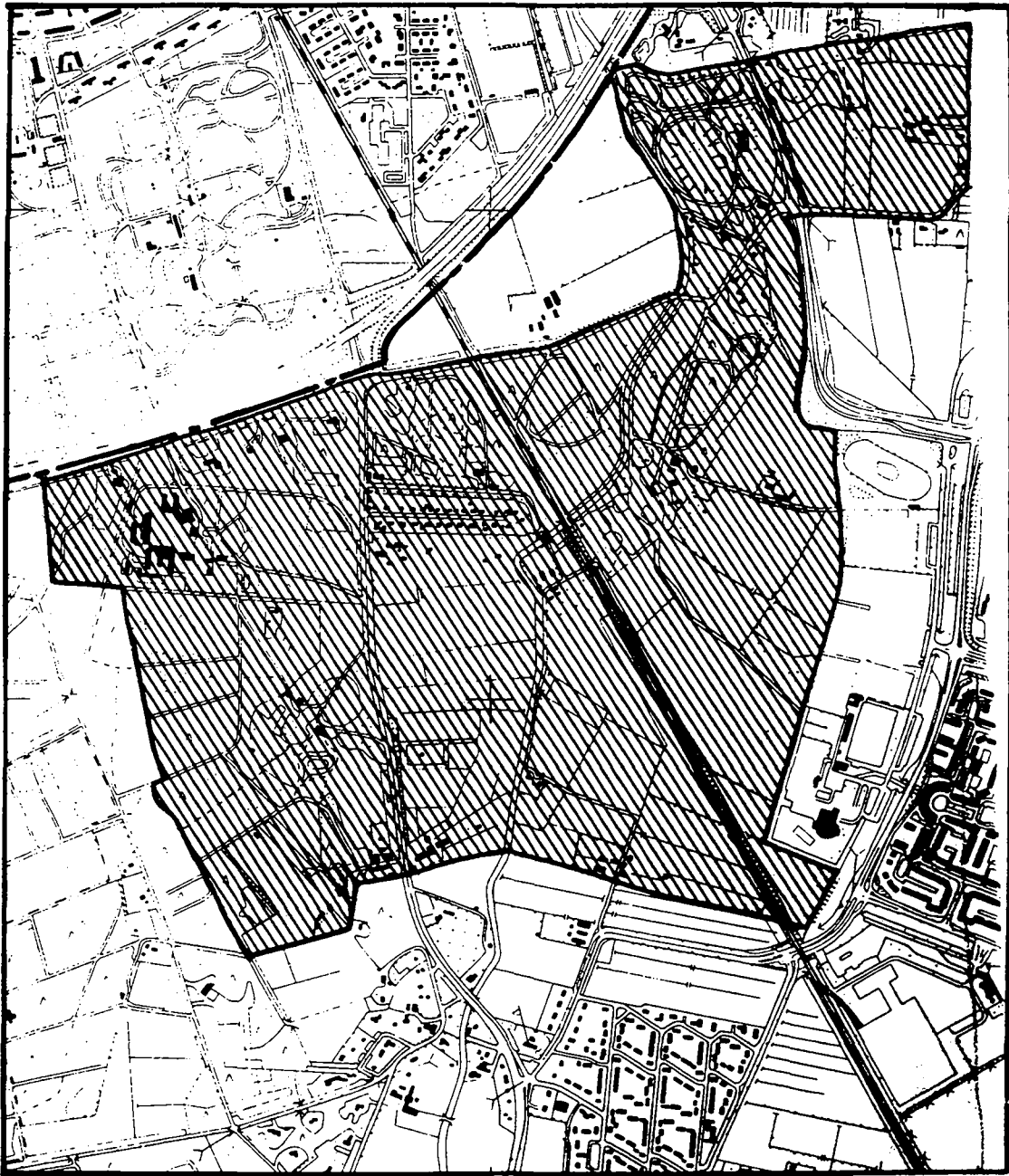
-----
 nummer : LEU GBW 2
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Leusden
 naam : Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend e. o
 gebiedstype : buitenplaatsgebied
 inv. datum : augustus 1992
 inventarisator : B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 10
 kwalificatie : provinciaal
 beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Beschrijving

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land. Waardebepalend is de in stand gebleven ruimtelijke structuur van de buitenplaatsen in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing alsmede die van de erfinrichting en inrichting van de openbare ruimte.

Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn: de hoofddwegen, de beplante perceelsscheidingen, de situering van de buitenhuizen en bijgebouwen op de kavel, de relatie tussen de landhuizen met tuin en park en lanen en zichtassen. Ingrijpende recente wijzigingen in de structuur hebben zich slechts ter plaatse van de rijksweg A27 voorgedaan. De karakteristieke opbouw van de buitenplaatsenstrook is beplante weg, coulissenachtige opbouw van de bosgedeelten en solitaire bomen. De kwaliteit is aangetast door veranderingen van functie gepaardgaande met forse nieuwbouw de visuele ruimte, bebouwing en inrichting van de ruimte. De bebouwing wordt gekenmerkt door monumentale en beeldbepalende landhuizen en bijgebouwen en is zeer waardevol. Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van de buitenplaats en de openheid door middel van doorzichten naar het omringende land is bepalend voor de visuele karakteristiek van het gebied. Ook de wegbeplanting draagt hier aan bij en vormt derhalve een waardevol element. Dit geldt eveneens voor de erfinrichting van een aantal boerderijen die tot de betreffende buitenplaatsen behoren, vanwege de visuele en functionele relatie met de buitenplaatsenreeks is deze op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Afb. Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend, e. a.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : LEU GBW 3
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Leusden
 naam : De Treek e. o
 gebiedstype : buitenplaatsgebied
 inv. datum : augustus 1992
 inventarisator : D. Cazemier/B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 10
 kwalificatie : provinciaal
 beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----	-----	-----	-----
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----	-----	-----	-----
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
-----	-----	-----	-----
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
-----	-----	-----	-----
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	
-----	-----	-----	-----

Beschrijving

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land. Het gebied GBW LEU 3 vormt met het in het zuiden aansluitende gebied GBW WDB 4 is als waardevol te karakteriseren omdat het bestaat uit een geheel van een aaneengesloten landgoederenlandschap met reeks buitenplaatsen en een deel van het omliggende agrarische land, waarbij doorzichten vanaf de buitenplaats in het omringende gebied. De waarde van het gebied

is primair gelegen in de grotendeels nog herkenbare karakteristiek van een reeks buitenplaats met tuin, park, lanen en parkbossen.

Waardebepalend is de in stand gebleven ruimtelijke structuur van de buitenplaatsen in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing alsmede die van de erfinrichting en inrichting van de openbare ruimte.

Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn de Heetvelderweg, de beplante perceelsscheidingen, de situering van de buitenplaats De Treek met bijgebouwen en parkaanleg, de relatie tussen het landhuis met tuin en park en lanen en zichtassen.

Ingrijpende recente wijzigingen in de structuur hebben zich niet voorgedaan, hoewel de horecafunctie van het landhuis De Treek veel verkeer aantrekt. De karakteristieke opbouw van de buitenplaats met beplante Heetvelderweg, coulissenachtige opbouw van de bosgedeelten en solitaire bomen. De kwaliteit van de visuele ruimte, bebouwing en inrichting van de ruimte is zeer waardevol. De bebouwing wordt gekenmerkt door het monumentale en beeldbepalende landhuis en bijgebouwen, een zeer waardevol ensemble. Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van de buitenplaats en de openheid door middel van doorzichten naar het omringende land is bepalend voor de visuele karakteristiek van het gebied. Ook de wegbeplanting draagt hier aan bij en vormt derhalve een waardevol element. Dit geldt eveneens voor de erfinrichting van de reeks boerderijen die tot het landgoed behoort, vanwege de visuele en functionele relatie met de buitenplaats en de pachtboerderijen van het landgoed en reeks is deze op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Afb. Den Treek-Henschoten

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : LEU GBW 4
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Leusden
 naam : De Boom e. o.
 gebiedstype : buitenplaatsgebied, boerderijstrook,
 spoorlijn.
 inv. datum : augustus 1992
 inventarisator : B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 10
 kwalificatie : provinciaal
 beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Beschrijving

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land. Het deel van Leusbroek dat valt binnen het gebied met bijzondere waarden bestaat ook uit een deel van de boerderijstrook aan de Leusbroekseweg en een deel van het achterliggende land. De waarde van het gebied is primair gelegen in de grotendeels nog herkenba

re karakteristiek van eenzijdige boerderijstrook, binnen de hoofdstructuur van de systematisch uitgevoerde ontginningen ter plaatse (voor cope-ontginningen, zie Deel A, paragraaf 3. 2) alsmede de invulling van het zuidelijke deel door het parkbos van De Boom.

Waardebepalend is de in stand gebleven ruimtelijke structuur van de boerderijstrook in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing en die van de erfinrichting en inrichting van de openbare ruimte.

Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn: de Leusbroekerweg als ontginningsbasis, de strookvormige parcelering met de kavelsloten, de situering van de boerderijen op de kop van de kavels, waarbij de oriëntatie van de boerderijen aansluit op die van de parcelering. Ingrijpende recente wijzigingen in de structuur hebben zich niet voorgedaan. Over de gehele lengte is daardoor de karakteristieke dwarsopbouw van de boerderijstrook gaaf. Globaal is deze opbouw: agrarisch land, erf met boerderij, sloot agrarisch land en bos.

De kwaliteit is aangetast door veranderingen in erfinrichting, bebouwing en inrichting van de openbare ruimte, bebouwing en inrichting van de openbare ruimte (agrarische bijgebouwen, woonhuizen, wegverbreding).

De bebouwing wordt gekenmerkt door monumentale en beeldbepalende boerderijen en is als geheel waardevol. Bijzondere elementen, bijdragend aan het specifieke karakter van de bebouwingslint is de buitenplaats de Boom met oprijlaan en toegangshek met hekpeilers, alsmede het tracee van de spoorlijn Amstersfoort-Kesteren.

Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende land, is bepalend voor de visuele karakteristiek van het gebied ten noorden en de overgang naar het boslandschap in het zuiden. De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

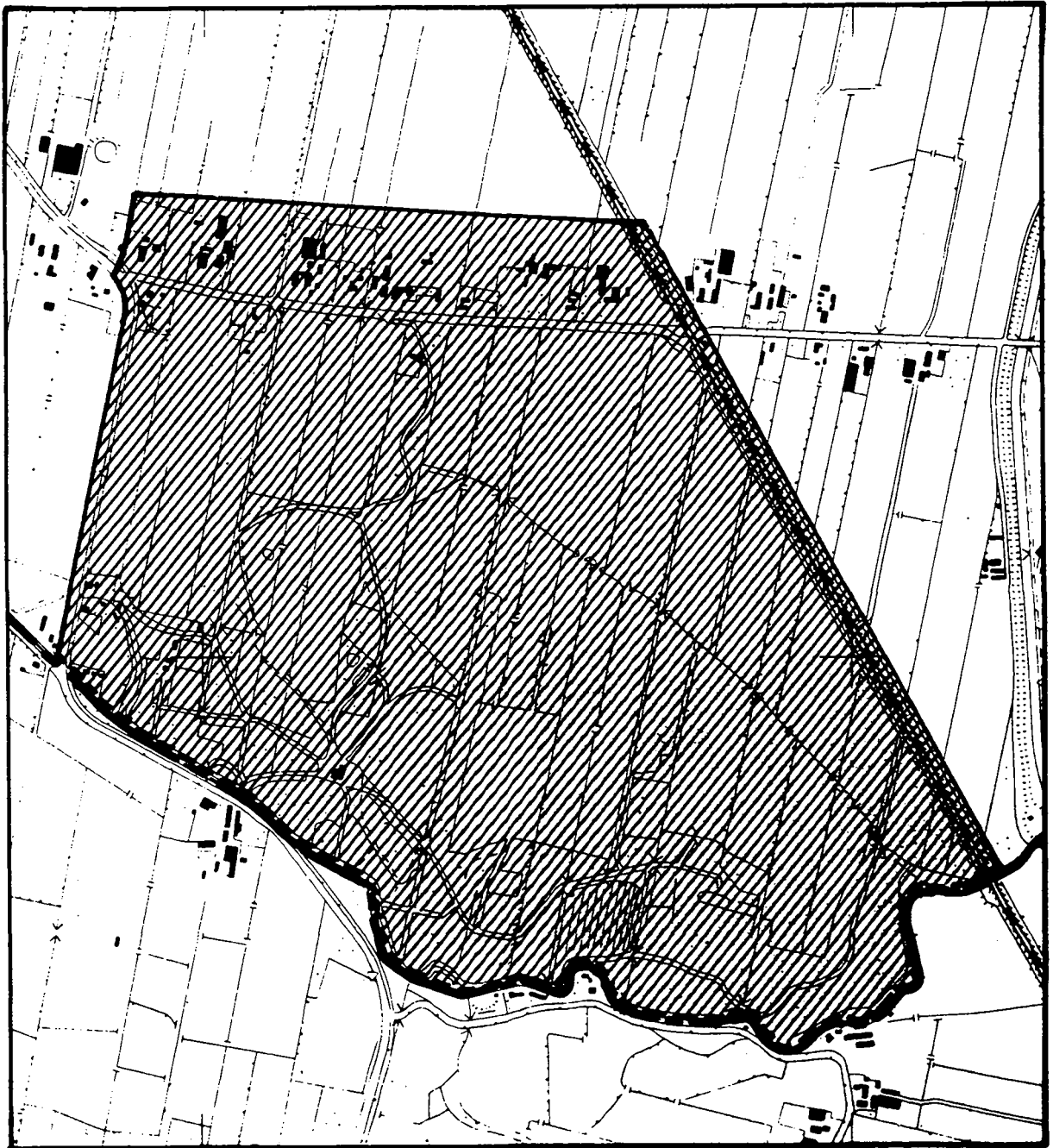
Het gebied wordt aan de oostzijde begrensd door het traject van de voormalige spoorlijn Amersfoort-Kesteren die voor het deel tussen de Leusbroekseweg en de spoorlijn Utrecht-Arnhem in combinatie met de aanliggende spoorwegbebouwing en kunstwerken zoals bruggen, viaducten e. d. als waardevol gebied aangemerkt. Dit gebied strekt zich uit over de gemeenten Leusden, Woudenberg Amerongen en Veenendaal. Als noordelijke begrenzing wordt de achtergrens van de bebouwing aan de Leusbroekerweg genomen. Na de opening in februari 1886 floreerde de lijn Amersfoort-Kesteren direct al goed, zowel wat het reizigersverkeer als het goederenvervoer betreft. In de jaren 1889-1893 vonden er enkele aanpassingen plaats op de stationemplacements van Amersfoort en Kesteren. Deze maakten een nog effectiever treinverkeer mogelijk, ondermeer direct doorgaande treinen van Amsterdam via Amersfoort en Kesteren naar Nijmegen en daarna eventueel Duitsland (Keulen). In 1921-'22 werd vervolgens het baanvak Amersfoort-Woudenberg dubbelspoors gemaakt. Tevens werd er bij De Haar een spoorboog aangelegd voor aansluiting op de N. R. S. -lijn Utrecht-Arnhem. Voor zover bekend is deze boog echter nooit in gebruik gesteld, met uitzondering van één keer militair vervoer.

De periode van de tweede wereldoorlog werd de spoorlijn, naar later zou blijken, fataal. Bij de gevechten in mei 1940 werden er langs de gehele lijn vernielingen aangebracht. Zo werd ondermeer de Rijnbrug om strategische redenen door de geallieerden vernield. Eind 1940 waren de brug en andere geschonden delen van de lijn weer provisorisch hersteld, zodat weer naar Kesteren gereden kon worden. Vele inwoners van de Gelderse Vallei maakten in de oorlog gebruik van de spoorlijn, die al gauw de bijnaam 'De Kersenlijn' kreeg, om in de Betuwe voedsel te gaan halen. Regelmatig echter lag het treinverkeer stil ten gevolge van sabotage-activiteiten uit het verzet en van geallieerde zijde.

Op 18 september 1944 reed de laatste trein van Amersfoort naar Rhenen. Enkele dagen later werd de Rijnbrug gebombardeerd en ernstig beschadigd. Voorjaar '45 vernielden de Duitsers de brug bij hun aftocht definitief. Ook de brug bij De Haar over de lijn Utrecht-Arnhem werd opgeblazen. Twee vitale punten van de lijn Amersfoort-Kesteren waren daarmee weggevaagd. Na de oorlog werd spoedig met het herstel van het Nederlandse spoorweginet begonnen en in oktober 1945 reden weer de eerste goederentreinen tussen Amersfoort en Woudenberg. In 1946 werd vervolgens de brug bij De Haar hersteld, zodat treinverkeer -inclusief reizigersvervoer- naar Rhenen opnieuw mogelijk werd. Pogingen om ook de Rijnbrug te herstellen liepen, waarschijnlijk om financiële redenen, echter op niets uit.

In de eerste helft van de jaren vijftig werd het traject Rhenen-Kesteren opgebroken. Het goederenvervoer op de lijn tussen Amersfoort en Rhenen zou worden gehandhaafd. Amersfoort-Kesteren (in feite dus Amersfoort-Rhenen) was daarmee een lokaalspoorweg voor goederenvervoer geworden. Het goederenvervoer van Amersfoort naar Veenendaal en Rhenen werd in mei 1972 stilgelegd. Vanaf die maand reden de treinen niet verder dan Woudenberg. In 1974 werd de lijn verder ingekort tot het traject Amersfoort-Leusden. De in de jaren zestig explosief gegroeide nederzettingen Veenendaal en Rhenen kregen via De Haar in 1981 aansluiting op het landelijke reizigersnet, waarbij er in Veenendaal-West en -Centrum alsmede Rhenen moderne stationsgebouwen verrezen.

In Leusden treft men van de oude lijn Amersfoort-Kesteren (en later Amersfoort-Rhenen) nog twee spoorwegwachtertshuisjes aan Hamersveldseweg 144 en Leusbroekerweg 6, die rond 1885 werden gebouwd. Identieke overwegwachtershuisjes vinden ook in Woudenberg en Rhenen. Het huisje Leusbroekerweg 6 valt binnen het bijzondere gebied.

Afb. Buitenplaats De Boom, met deel spoorlijn Amersfoort-Kersteren

6.2.5 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE RENSWOUDE

In de gemeente Renswoude zijn drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Beschermd dorpsgezicht Renswoude
2. Uitbreiding beschermd Dorpsgezicht Renswoude
3. Grebbelinie

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit het Dorp Renswoude en de buitenplaats Renswoude. Bij de uitbreiding gaat het om het noordwestelijke deel van het dorp dat nog zijn historische structuur bezit. Het laatstgenoemde gebied bevat de nog bestaande structuur van de de grebbelinie.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : RWD GBW 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Renswoude
 naam : Beschermd dorpsgezicht
 gebiedstype : kasteeldorp
 inv. datum : 23 maart 1992
 inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
 aantal MIP-objekten : ca. 15
 kwalificatie : landelijk
 beschermd gezicht : ja
 literatuur/bronnen : Laansma 1972

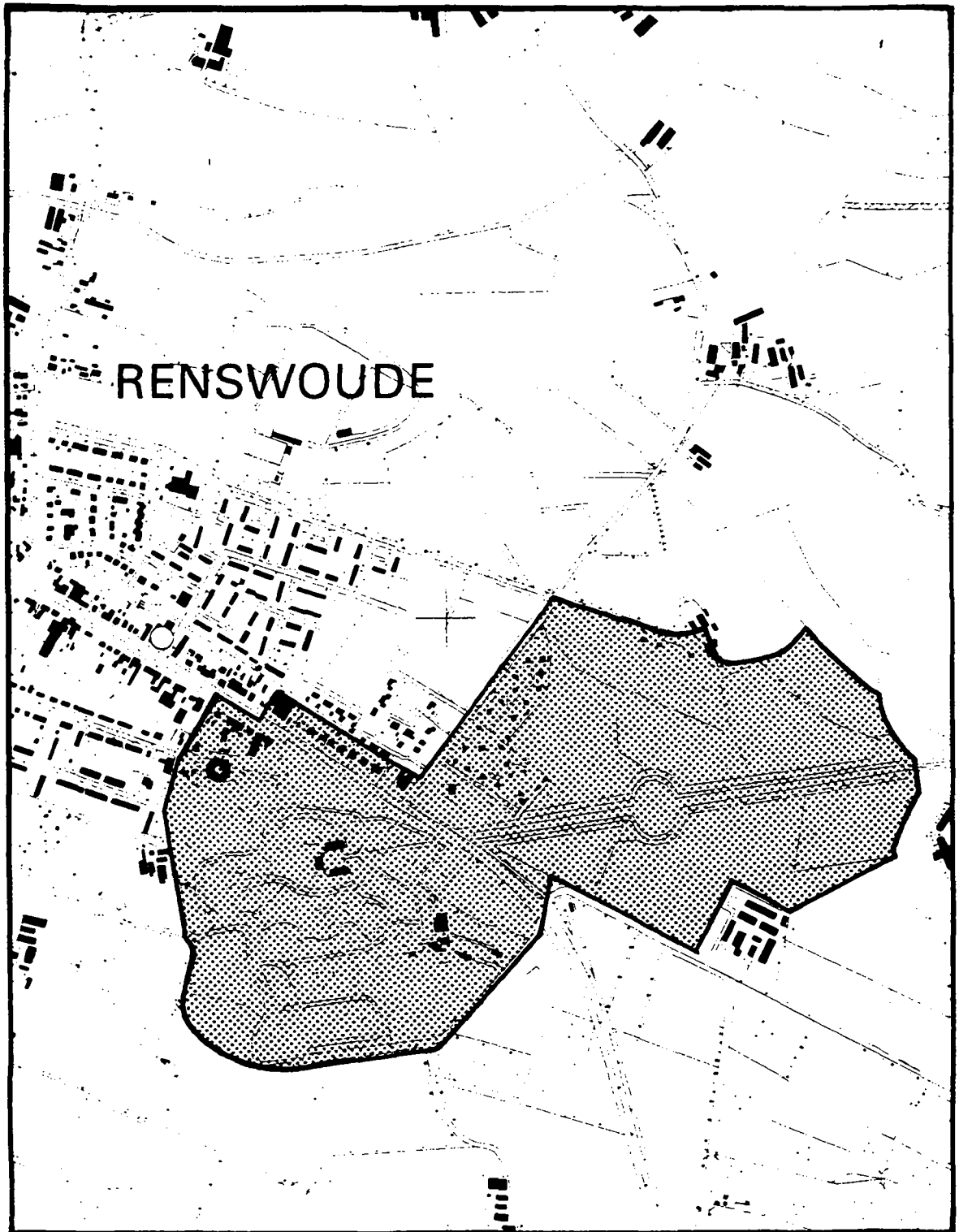
Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

In 1965 is de oude dorpskern van Renswoude op basis van artikel 20 van de Monumentenwet aangewezen als beschermd dorpsgezicht. In de bijgaande toelichting wordt gesteld: "De situatie van de historische bebouwing te Renswoude bezit een geheel eigen karakter, daar dit dorp één van de weinig overgebleven plaatsen in ons land vormt, waar belangrijke resten van een grootse parkaanleg uit de tijd van de barok worden aangetroffen. Het hoofdelement in deze aanleg is het kasteel uit 1654, dat met zijn bouwhuizen thans gelegen is in een park van landschappelijke aanleg, waarvan de midden-as aan de oostzijde van de straatweg zich voortzet in het oorspronkelijke grand canal van de oude parkaanleg. Terzijde van het kasteel bevindt zich de, uit architectonisch oogpunt interessante, Nederlands Hervormde kerk

eveneens uit het midden van de zeventiende eeuw stammend, alsmede de Dorpsstraat, die juist ter hoogte van het kasteelterrein en de kerk gesierd wordt door een fraaie reeks van huizen, die voor een goed deel uit de achttiende eeuw dateren. De contrasterende elementen van de kleine dorpshuizen, het adellijke slot en de slotkapel, vormen in hun historisch verband een uniek geheel. De omschreven elementen bieden de gelegenheid een dorpsgezicht te beschermen, in de afwisseling van de diverse onderdelen van bebouwing en beplanting een grote historische schoonheidswaarde toegekend mag worden". In aansluiting op het beschermd dorpsgezicht wordt de oostwestgerichte zichtlaan die van de boerderij De Melm, behorend tot het landgoed Renswoude in westelijke richting is gericht. Deze laan komt reeds op kaart van Renswoude van 1769 voor.

Afb. Beschermd dorpsgezicht Renswoude

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

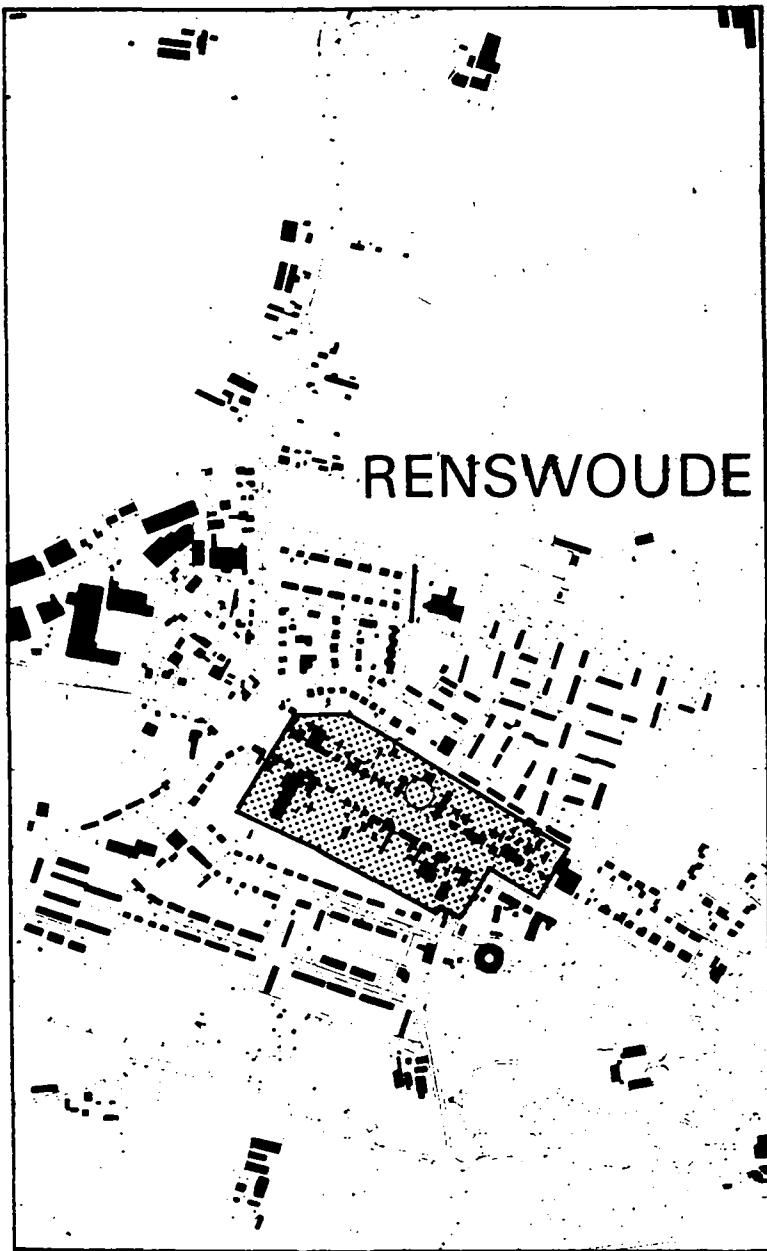
nummer : GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Renswoude
naam : Beschermd dorpsgezicht (uitbr.)
gebiedstype : kasteeldorp
inv. datum : 23 maart 1992
inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : 7
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : ja
literatuur/bronnen : Laansma 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			x
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing			x
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			x
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Het beschermd dorpsgezicht Renswoude beslaat ondermeer het oostelijk deel van de Dorpsstraat waaronder de zogenoemde 'Nieuwe Buurt'. Vanwege de gaafheid van de bebouwing heeft men in 1965 gekozen enkel het oostelijk deel van deze kasteelnederzetting te beschermen. Ook het resterende deel van de Dorpsstraat (GBW 1) bezit de voor een planmatig opgezette nederzetting karakteristieke verkaveling en rooilijnen. Op de kavels is een bebouwing gesitueerd van brede dwarshuis(boerderij)en met pannen schilddaken. een bebouwing die een grote overeenkomst vertoont met die binnen het beschermde Dorpsgezicht. De bebouwing is weliswaar niet zo gaaf als die binnen het Beschermd Gezicht, maar qua hoofdvorm en situering is dit deel stedenbouwkundig als waardevol te classificeren. De hoofdstructuur dateert uit de 17de eeuw en zal

op instigatie van Johan van Reede van Renswoude tot stand zijn gekomen. Ze is vergelijkbaar met de planmatige kasteelnederzetting Lage Vuursche die omstreeks het midden van 17de eeuw door Van Reede's neef Ernst van Reede nabij zijn nieuw gebouwde landhuis Drakestein werd gesticht. Voor een deel bezit de Dorpsstraat waardevolle bebouwing die uit de periode 1850-1940 dateert, zoals de Gereformeerde Kerk en het tegenover gelegen doktershuis. Deze gebouwen versterken de bebouwingskwaliteit van dit zeventiende eeuwse kasteeldorp.

Afb. Uitbreiding beschermd dorpsgezicht Renswoude

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : Renswoude GBW 3
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Renswoude
 naam : Grebbelinie
 gebiedstype : verdedigingslinie
 inv. datum : 23 maart 1992
 inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten :
 kwalificatie : landelijk
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Deys

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing			
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			

Omschrijving waarden

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigingslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.

Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed:

- de liniewal of liniedijk
- komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen
- voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen)
- het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen)
- de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen).

In de periode 1785-1786 volgden onder andere:

- de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen)
- de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen)
- het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629)
- het fort aan de Buursteeg
- de batterij op de Schalmdijk
- en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden- werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden

gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

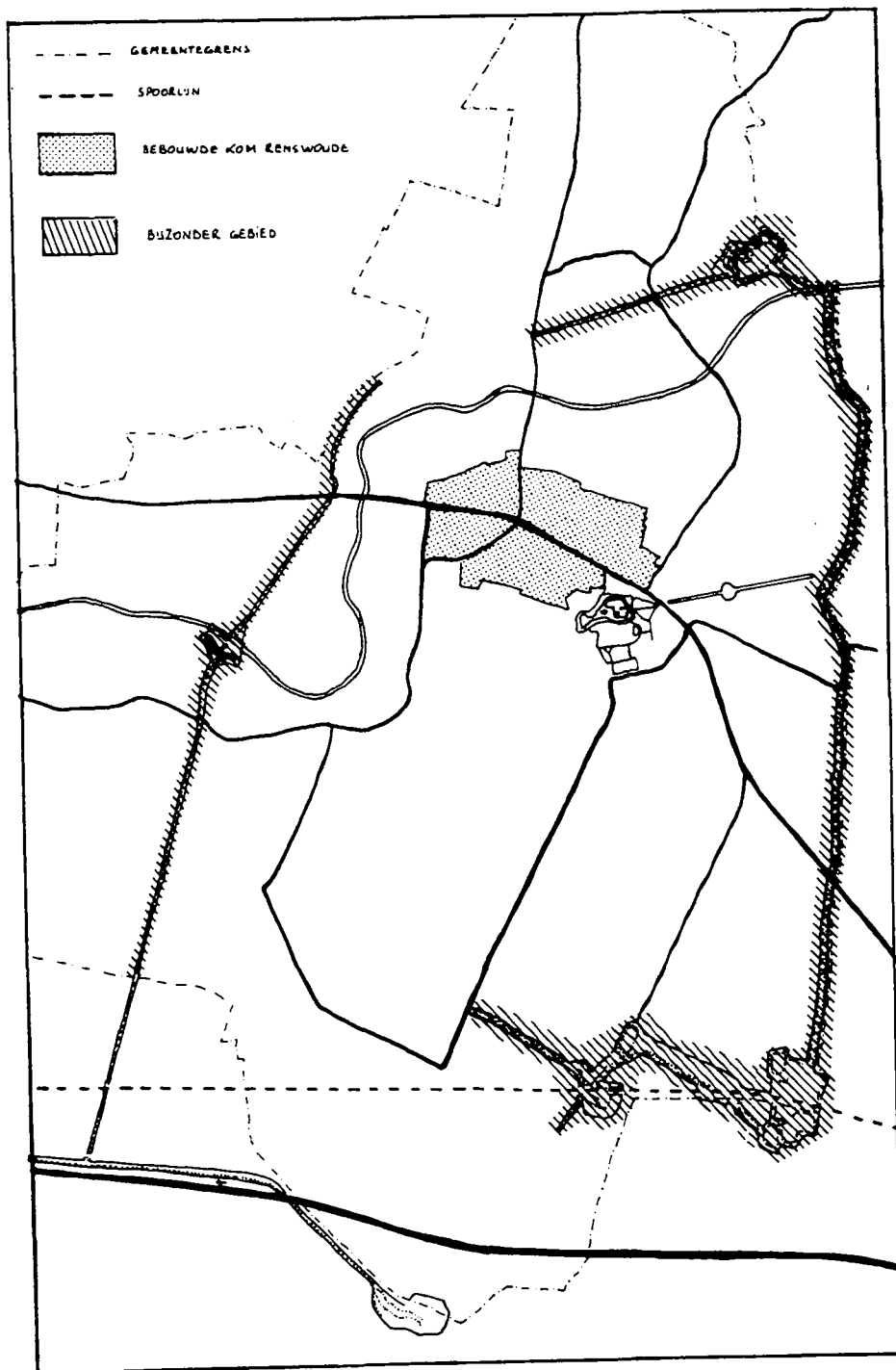
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Renswoude kwamen er in het kader van de Grebbelinie diverse werken gereed. Zo werd tussen 1742 en 1755 de Groeperkade aangelegd die, net als reeds aanwezige Slaperdijk, met zijn ligging haaks op de liniedijk fungeerde als één van de negen komkeringen in het inundatiestelsel dat op het grondgebied van Renswoude twee inundatiekommen had. De liniedijk zelf, die rond 1745 werd opgeworpen, deed de gemeente Renswoude niet aan. In 1786 werden het voorwerk van het werk aan de Roode Haan, een borstwering ter verdediging van het aan de overzijde van de Grift gelegen werk aan de Roode Haan, en de batterij op de Schalmdijk aangelegd. Van datzelfde jaar dateren het fort aan de Buursteeg en het werk aan de Daatselaar. Eerstgenoemd verdedigingswerk diende om de toegang van de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een groot gebastioneerd werk, met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. Het werk aan de Daatselaar werd aanvankelijk aangelegd als een redoute met daarvoor een lunet, later kreeg het de vorm van een gesloten werk met gebastioneerd front. In 1799 kwamen nog gereed het werk aan de Engelaar, een gebroken borstwering, en de linie van de Juffrouwwijk, die het fort aan de Buursteeg verbond met de Schalmdijk.

Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Renswoude weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude werken kwamen te staan. De verdedigingslinie heeft het in de oorlog -en wat sommige werken betreft ook in de periode daarna-

zwaar te verduren gehad, maar vormt desondanks in het landschap nog altijd een dominant en karakteristiek element. De Groeperkade en de Slaperdijk zijn als voormalige komkeringen nog duidelijk te onderscheiden. Van de eigenlijke vestingwerken verkeert het werk aan de Engelaar thans nog in redelijke staat en ook de batterij op de Schalmdijk en het werk aan de Daatselaar zijn in hoofdzaak nog aanwezig. Het voorwerk van het werk aan de Roode Haan bestaat -net als het werk aan de Roode Haan zelf- in iets meer geschonden vorm eveneens nog. Het fort aan de Buursteeg en de linie van de Juffrouwwijk (beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem) zijn het meest in hun oorspronkelijke verschijningsvorm aangetast. Het fort is zelfs zeer verwaarloosd en in hoofdvorm nog maar juist herkenbaar.

Afb. Grebbelinie

6.2.6 INVENTARISATIE VAN GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE VEENENDAAL

In de gemeente Veenendaal zijn twee gebieden met bijzondere waarden te onderscheiden:

1. Fort aan de Buurtsteeg
2. Fort de Rode Haan

Beide gebieden zijn onderdeel van de Grebbelinie, waarvan de hierboven genoemde forten voor een deel op het gebied van Veenendaal liggen. Zij grenzen respectievelijk aan de bijzondere gebieden van Renswoude (RWD.GBW 3) en Amerongen (AMG.GBW 4).

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : VNL GBW 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Veenendaal
 naam : De Grebbelinie (Fort aan de Buursteeg)
 gebiedstype : verdedigingslinie
 inv. datum : 10 augustus 1992
 inventarisator : B. Olde meierink
 aantal MIP-objecten : 1
 kwalificatie : nationaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	
-----			

omschrijving:

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied.

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Veenendaal. Deze werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de oorlog vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang

maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, de opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigingslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekammen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.

Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na

verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

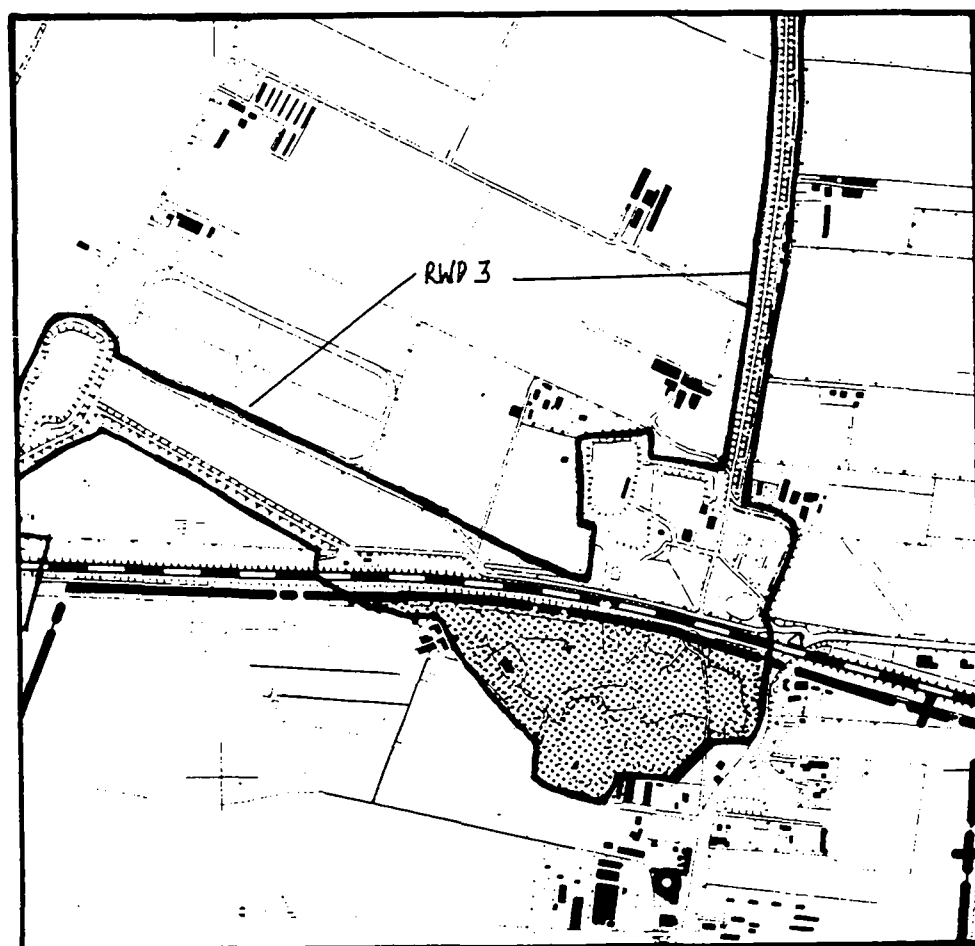
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleerkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken.

Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Veenendaal kende de Grebbelinie aanvankelijk geen werken. De hoofdstructuur, de omstreeks 1745 aangelegde liniewal, begon bij de Roode Haan en deed Veenendaal net aan. In 1786 kwam in het kader van de uitbreiding en modernisering van de Grebbelinie op Veenendaals grondgebied het fort aan de Buursteeg gereed. Dit grote verdedigingswerk diende om de toegang tot de Slaperdijk en de Emminkhuizenberg te kunnen verdedigen. Het was een gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. In 1799 volgde de linie van de Juffrouwwijk. Deze dijk verbond het aan de Slaperdijk gelegen fort met de Schalmdijk (Renswoude). Beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem.

Het fort aan de Buursteeg is voor de helft binnen de gemeente Veenendaal gelegen en voor de rest onder de gemeente Renswoude. Het is een groot verdedigingswerk dat ten doel had de toegang tot de Slaperdijk en de Emminkhuizenberg te kunnen verdedigen. Het is een gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. Aan de noordwestzijde sluit hier de onder Renswoude gelegen en in 1799 aangelegde linie van de Juffrouwwijk aan. Beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem en vervulden sindsdien een rol in de beheersing van de spoorlijn. Het deel onder de gemeente Veenendaal bestaat uit een verhoogd en omgracht werk met twee bastions en een aparte omgrachte redoute. Om het geheel minder goed zichtbaar te maken voor de naderende vijand was er beplanting aangebracht.

Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Veenendaal weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij het fort aan de Buursteeg en lijn van de Juffrouwwijk kwamen te staan. Hiertoe behoort ook de betonnen kazemat van het type S 3 aan de Nieuwe Weg. De verdedigingslinie heeft het zowel in als na de oorlog zwaar te verduren gehad. Het fort aan de Buursteeg verkeerd thans in verwaarloosde staat.

Afb. Grebbelinie: Fort aan de Buurtsteeg

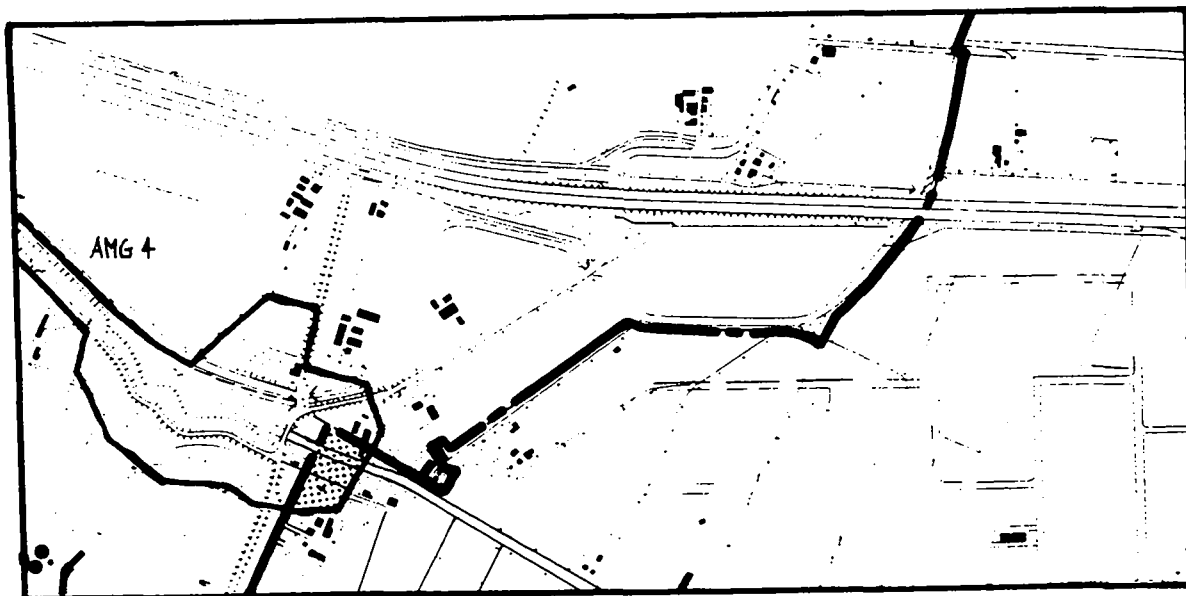
M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
nummer : VNL GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Veenendaal
naam : De Grebbelinie (De Rode Haan)
gebiedstype : verdedigingslinie
inv. datum : 10 augustus 1992
inventarisator : B. Olde meierink
aantal MIP-objecten : 1
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:

Zoals boven reeds is medegedeeld wordt binnen de regio Eemland en Valleigebied alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied. Voor de context verwijzen we naar de beschrijving van het GBW VNL 1. Het gebied van bijzondere Waarde GBW VNL 2 betreft een klein deel van de Grebbelinie en wel het oostelijke deel van het Fort de Roode Haan. Het betreft hier een werk met voorwerk dat in eerste aanzet dateert uit 1629 maar in zijn huidige verschijningsvorm uit 1785-1786 dateert. Het fort is enigszins vergraven bij de aanleg van het Valleikanaal in 1937 toen hier een stuw werd gelegd. De rest van het Fort is gelegen binnen de gemeente Renswoude en Amerongen en is aldaar beschreven.

Afb. Grebbelinie: Fort aan de Rode Haan

6.2.7 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE WOUDEMBERG

In de gemeente Woudenberg zijn zes gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Grebbelinie.
2. Spoorlijn Amersfoort-Kesteren.
3. Geerestein-De Boom.
4. De Treek-De Heygraaf.
5. Lambalgen-Scherpenzeel.
6. Henschoten.

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit de achttiende-eeuwse linie. Bij het tweede gaat het om het tracee van de spoorlijn Amersfoort- Kesteren uit 1885 en de 'stationsbuut' langs de weg Woudenberg-Scherpenzeel. Het derde gebied betreft het gebied met de buitenplaatsen en landgoederen Geerestein en De Boom en sluit aan op het bijzondere gebied LEU GBW 1. Bij het vierde gebied gaat het om de een gedeelte van het landgoed De Treek en de buitenplaats de Heygraaf en sluit aan op het gebied LEU GBW 2. In het zesde geval gaat het om een gebied ten westen van de Doornseweg, waarin het landgoed Henschoten en de buitenplaats De Viersprong of Constantiahoeve. Tot dit gebied hoort ook de pyramide van Austerlitz. Het gaat over in het GBW MRN 3. Het gebied van bijzondere waarde GBW 5 betreft het gebied van de buitenplaats en landgoed Lambalgen alsmede het landgoed Scherpenzeel. Het gebied gaat over in een gebied met een potentieel gebied van bijzondere waarde onder Scherpenzeel waarin de buitenplaats Scherpenzeel en het buitentje Beekhorst.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : WDB GBW 1
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Woudenberg
 naam : De Grebbelinie
 gebiedstype : verdedigingslinie
 inv. datum : 30 november 1991
 inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
 aantal MIP-objecten : 2
 kwalificatie : nationaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing			
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig			
3.3 innovatieve waarde	x		
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			

Omschrijving waarden

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied.

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en men maakte een plan voor de aanleg van een natte verdedigingslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd. Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbsluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbsluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden- werden in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd waren op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

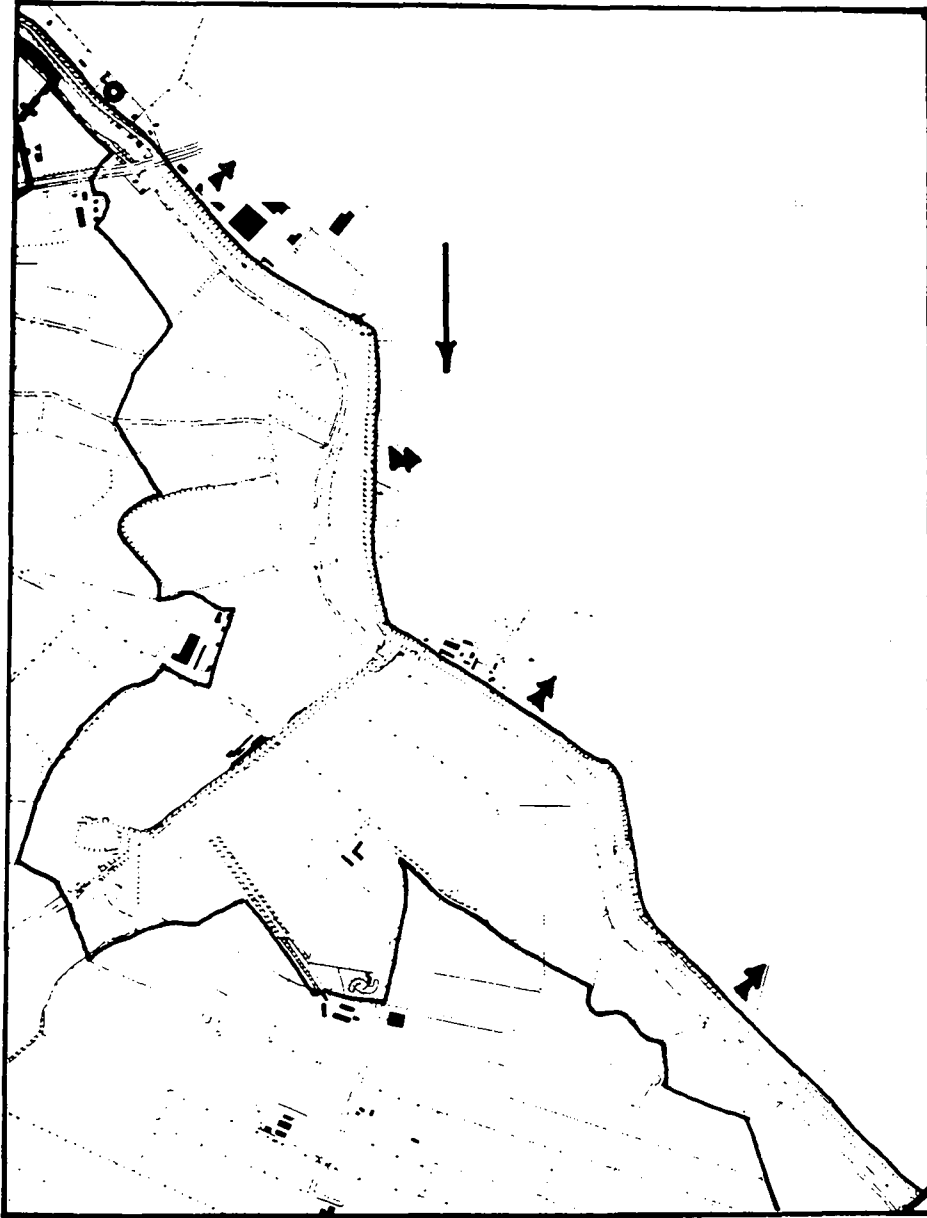
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbsluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Woudenberg kwamen er met het oog op de verdediging van het Sticht en Holland tegen een aanval vanuit het oosten al vroeg diverse vestingwerken tot stand. Zo werd in 1590 de schans Woudenberg, het oudste verdedigingswerk in de Gelderse Vallei, aangelegd. Dit rechthoekige werk had aanvankelijk twee, diagonaalsgewijze tegenover elkaar gelegen bastions. Later kreeg het ook bastions op de andere twee hoeken. Tussen 1742 en 1755 werd vervolgens -de schans was inmiddels afgeschreven- in het kader van de Grebbelinie dwars door Woudenberg de liniedijk of liniewal aangelegd. Op het grondgebied van Woudenberg lagen aan de oostzijde van deze dijk drie inundatiekommen, onderling van elkaar gescheiden door in het noordoosten de Roffelaarskade en in het zuidoosten het acces van Lambalgen. Met de uitbreiding en modernisering van de linie kwamen er later aan de komkeringen twee nieuwe werken tot stand. Te Lambalgen werd in 1793 aan de overzijde van de Grift (thans gemeente Scherpenzeel), tegenover de plaats waar in de liniewal één der "Spaanse redouten" stond, een in de keel open redoute aangelegd. En aan de Roffelaarskade bouwde men in 1799 een voorpost die bestond uit een borstwering dwars op de kade, met op korte afstand daarvóór, links en rechts, een soort half-bastions.

Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Woudenberg weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude verdedigingswerken kwamen te staan. De linie heeft het in de oorlog zwaar te verduren gehad, maar vormt desondanks nog altijd een dominant en karakteristiek element in het landschap van de Vallei en -in engere zin- Woudenberg. De liniedijk verkeert over het algemeen nog in (zeer) goede staat, hoewel er in de buurt van de brug in de weg Woudenberg-Scherpenzeel plaatselijk sprake is van aantasting van het dijkprofiel. Van het werk te Lambalgen zijn nog slechts restanten aanwezig, terwijl de voorpost op de Roffelaar vrijwel geheel is verdwenen. Men treft in Woudenberg thans nog een aantal bunkers aan die in de linie zijn ingegraven.

Afb. De Grebbelinie.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
nummer : WDB GBW 2 (zie kaart)
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Woudenberg
naam : Spoorlijn Amersfoort-Kesteren
gebiedstype : spoorweg tracée
inv. datum : 30 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht :
literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Het traject van de voormalige spoorlijn Amersfoort-Kesteren wordt in combinatie met de aanliggende spoorwegbebouwing en kunstwerken zoals bruggen, viaducten e.d. grotendeels als waardevol gebied aangemerkt. Dit gebied strekt zich uit over de gemeenten Leusden, Woudenberg, Amerongen en Veenendaal. Als noordelijke begrenzing wordt de achtergrens van de bebouwing aan de noordzijde van de Leusbroekerweg genomen. In het zuiden wordt de begrenzing gevormt door de spoorlijn Utrecht-Arnhem onder de gemeente Amerongen.

Na de opening in februari 1886 floreerde de lijn Amersfoort-Kesteren direct al goed, zowel wat het reizigersverkeer als het goederenvervoer betreft. In de jaren 1889-1893 vonden er enkele aanpassingen plaats op de stationemplacements van Amersfoort en Kesteren. Deze maakten een nog effectiever treinverkeer mogelijk,

ondermeer direct doorgaande treinen van Amsterdam via Amersfoort en Kesteren naar Nijmegen en daarna eventueel Duitsland (Keulen). In 1921-'22 werd vervolgens het baanvak Amersfoort-Woudenberg dubbelspoors gemaakt. Tevens werd er bij De Haar een spoorboog aangelegd voor aansluiting op de N.R.S.-lijn Utrecht-Arnhem. Voor zover bekend is deze boog echter nooit in gebruik gesteld, met uitzondering van één keer militair vervoer.

De periode van de tweede wereldoorlog werd de spoorlijn, naar later zou blijken, fataal. Bij de gevechten in mei 1940 werden er langs de gehele lijn vernielingen aangebracht. Zo werd ondermeer de Rijnbrug om strategische redenen door de geallieerden vernield. Eind 1940 waren de brug en andere geschonden delen van de lijn weer provisorisch hersteld, zodat weer naar Kesteren gereden kon worden. Vele inwoners van de Gelderse Vallei maakten in de oorlog gebruik van de spoorlijn, die al gauw de bijnaam "De Kersenlijn" kreeg, om in de Betuwe voedsel te gaan halen. Regelmatig echter lag het treinverkeer stil ten gevolge van sabotage-activiteiten uit het verzet en van geallieerde zijde.

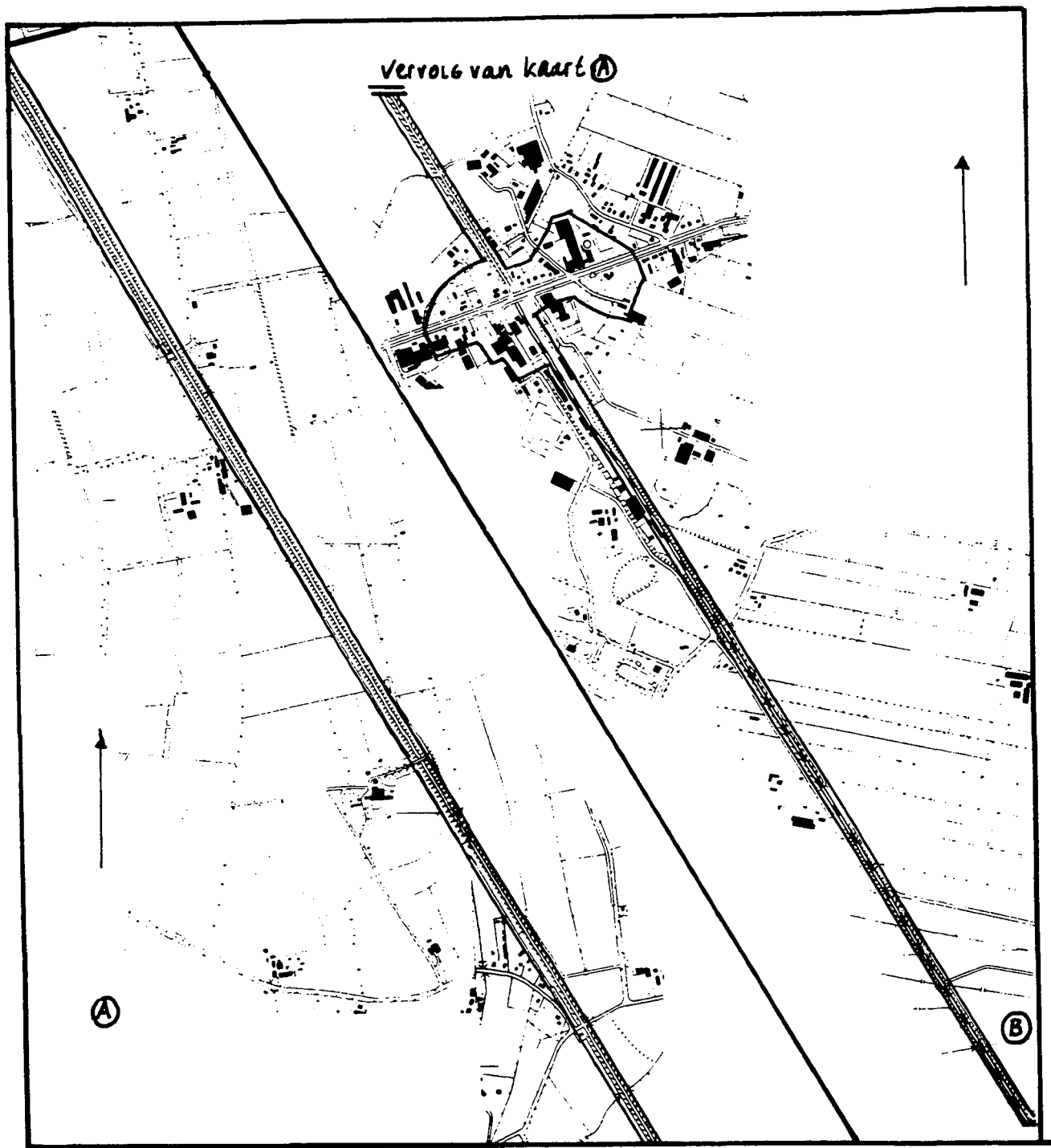
Op 18 september 1944 reed de laatste trein van Amersfoort naar Rhenen. Enkele dagen later werd de Rijnbrug gebombardeerd en ernstig beschadigd. Voorjaar '45 vernielden de Duitsers de brug bij hun aftocht definitief. Ook de brug bij De Haar over de lijn Utrecht-Arnhem werd opgeblazen. Twee vitale punten van de lijn Amersfoort-Kesteren waren daarmee weggevaagd. Na de oorlog werd spoedig met het herstel van het Nederlandse spoorwegnet begonnen en in oktober 1945 reden weer de eerste goederentreinen tussen Amersfoort en Woudenberg. In 1946 werd vervolgens de brug bij De Haar hersteld, zodat treinverkeer -inclusief reizigersvervoer- naar Rhenen opnieuw mogelijk werd. Pogingen om ook de Rijnbrug te herstellen liepen, waarschijnlijk om financiële redenen, echter op niets uit.

In de eerste helft van de jaren vijftig werd het traject Rhenen-Kesteren opgebroken. Het goederenvervoer op de lijn tussen Amersfoort en Rhenen zou worden gehandhaafd. Amersfoort-Kesteren (in feite dus Amersfoort-Rhenen) was daarmee een lokaalspoorweg voor goederenvervoer geworden. Het goederenvervoer van Amersfoort naar Veenendaal en Rhenen werd in mei 1972 stilgelegd. Vanaf die maand reden de treinen niet verder dan Woudenberg. Vervolgens werd de lijn verder ingekort tot het traject Amersfoort-Leusden. Vanaf 1972 werden de rails van het gedeelte tussen De Haar en Leusden opgebroken. Bewaard bleef het verhoogde baanvak dat een belangrijke visueel element in het landschap is gebleven.

Aan de Spoorlaan staat het woongedeelte van het stationsgebouw in hollandse-rainassancestijl. Het stationsgedeelte is intussen afgebroken. Naast dit pand staat een bijgebouw. Voor het grootste deel heeft men kunnen volstaan met gelijkvloerse kruisingen. Voor de bewaking van deze overwegen zijn wachthuizen of overwachterswoningen bewaard gebleven. Deze huizen hebben een karakteristieke verschijningsvorm met op de gevel een gewit vlak met het nummer van het wachthuis. In de inventarisatie zijn de wachthuizen nr. 40 aan de Stationsweg, nr. 39 aan de Brinkkanterweg. Het wachthuis nr. 38 had een iets afwijkende functie om dat we hier te maken hebben met een ongelijkvloerse kruising d.m.v. een viaduct. Deze laatste is niet opgenomen in de inventarisatie. In Woudenberg waar de komst van de spoorlijn ondermeer de

nederzettingsontwikkeling sterk beïnvloedde (zie voorgaande) treft men op en aan de oude lijn Amersfoort-Kesteren (en later Amersfoort-Rhenen) thans nog de volgende objecten aan: Het stationskoffiehuis op de hoek van de Stationsweg en de Spoorlaan (niet opgenomen), Stationsweg 257, De Woudenbergse Coöperatie (Parallelweg 2) uit 1938, De Melkfabriek 'De volharding' (Stationsweg 160) eveneens uit 1938. Een rij herehuizen (Stationsweg 166-176), Het herenhuis Leitshem (Stationsweg 188) gebouwd door de veehandelaar Hendrik Schimmel in 1915, etc. De combinatie van spoorwegtracee met stationsbuurt in deze vorm is vrij uitzonderlijk zodat een aanwijzing tot Gebied van Bijzondere Waarde te rechtvaardigen is.

Afb. Spoordijk Amersfoort Kesteren.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : WDB GBW 3
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Woudenberg
 naam : Geerestein, De Boom
 gebiedstype : buitenplaatsengebied
 inv. datum : 30 november 1991
 inventarisator : D. Cazemier/ B. Olde Meierink
 aantal MIP-objecten : ca. 20
 kwalificatie : nationaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Beaufort 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedenbouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Het gebied met Bijzondere Waarde betreft het ten noorden van het dorp gelegen gebied waarin de buitenplaatsen Geerestein, Groenwoude en De Boom zijn gelegen. De laatste buitenplaats ligt voor het grootste deel onder de gemeente Leusden. De buitenplaats De Boom omvat onder de gemeente Woudenberg een relatief smalle strook waarin het complex Geersteinselaan 77-81 de bij de buitenplaats behorende bijgebouwen omvat: Het koetshuis (nr.81) en de boerderij met vrijstaande jachtkamer uit het begin van de 20e eeuw.

Het gebied behoort tot een gordel van de buitenplaatsen en landgoederen in de gemeenten Amersfoort, Leusden, Woudenberg en Maarn. In de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei vindt men een enigszins aaneengesloten gordel van

zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein/Groenwoude, Henschoten, De Viersprong en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg) en De Laagt, De Hoogt etc. De landgoederen- en buitenplaatsengordel kreeg met name vanaf de achttiende eeuw gestalte, toen welgestelden in toenemende mate belangstelling kregen voor het gebied van de Utrechtse Heuvelrug als woonomgeving. Het landschap bood hier nog volop ruimte en woeste natuur. De zandgrond leende zich uitstekend voor de aanleg van bossen en parken, terwijl in de lagere terreinen eenvoudig grachten en andere waterpartijen konden worden gecreëerd. Verder waren de natuurgebieden aantrekkelijk voor de jacht. De buitens die zo -al dan niet als voortzetting van een bestaand landgoed of kasteelgestalte kregen, omvatten soms ook boerderijen die hun landerijen in het beekdal van de Luntersche of Heiligenbergerbeek hadden. De huidige buitenplaats Geerestein ontstond uit het oude slot Geerestein, dat als Stichts leengoed al vóór 1400 zou hebben bestaan. Het adellijke huis behoorde oorspronkelijk toe aan het geslacht Geerestein. Vroeg in de vijftiende eeuw ging het over naar het geslacht Van Zuylen van Nyvelt om vervolgens vanaf de zeventiende eeuw door huwelijk en overlijden meerdere malen van eigenaar te wisselen: onder andere de families Van der Vecht, Van Lynden, de Marez en Van Rechteren.

Geerestein dankt zijn naam te danken hebben aan de 'gerende' kavelvorm waarop het werd gesticht. Deze karakteristieke kavelvorm is nog steeds de hoofdstructuur van Geerestein. Het oorspronkelijke U-vormige gebouw uit de zestiende eeuw, werd rond 1645 voorzien van een uitgebouwd voorhuis. Uit dezelfde tijd dateert ongetwijfeld de klassicistische tuinaanleg die, hoewel rond 1840 verlandschappelijkt, nog de structuur van aanleg rond het huis bepaald. Een eeuw later, omstreeks 1740 kreeg het huis een monumentale gepleisterde Lodewijk XIV-gevel. Ook het voorplein ontving door de verbouw van het rechterbouwhuis en de bouw van een tegenhanger aan de linkerzijde een monumentaler aanzicht.

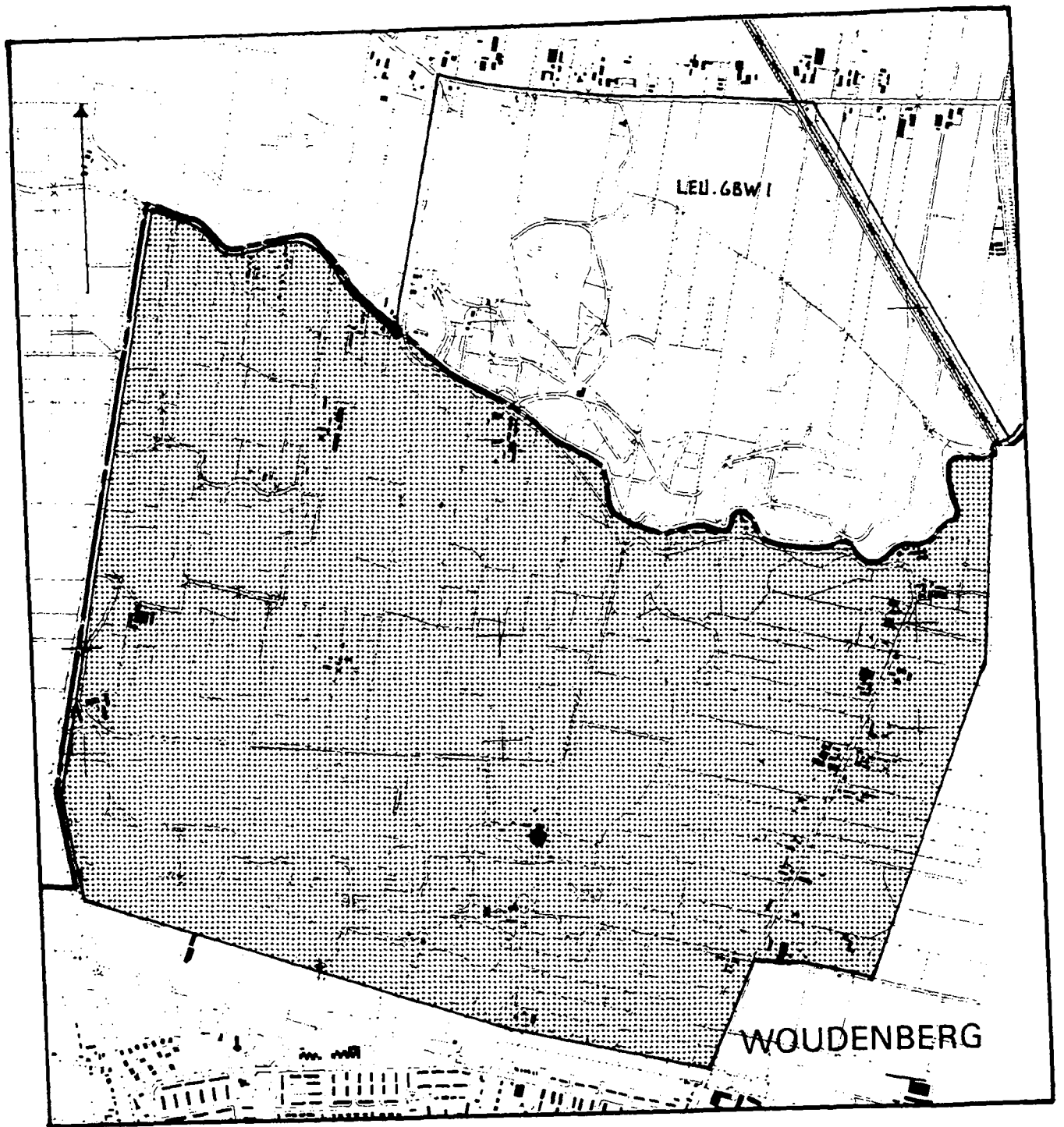
In de jaren '30 en '40 van de vorige eeuw ontving de buitenplaats haar tegenwoordige verschijningsvorm. Na de aankoop van de buitenplaats in 1834 door Jhr. Van Hooft kreeg het park van Geerestein een enigszins landschappelijk karakter. De 17de eeuwse grachtenaanleg rond het huis werd vergraven. paden werden kronkeling gemaakt en solitaire bomen werden geplant.

Met deze verlandschappelijking dienen we ook de gedaantewisseling die het huis en de bouwhuizen in verband te brengen. Op de buitenplaats met zijn fraaie parkaanleg (gebogen lanen en loofbosbegroeiing) en zichtas op de Woudenbergsche Grift kwam kort voor het midden van de vorige eeuw ook nog het opvallende Klein Geerestein gereed: een uit 1838 daterende boerenwoning met daartegenaan een gepleisterde stenen toren. Het huis met zijn vele vensters en venstertjes in diepliggende rondboognissen heeft weinig weg van de gebruikelijke boerderijbebouwing in Woudenberg. De zorgvuldig uit geslepen stenen opgetrokken muren komen van de hand van de lokale metselaar Van Lunteren. De bovenverdieping deed vroeger dienst als kerkzaal. In 1849 werd tegen dit huis,

uit dezelfde steen een neo-Gotische toren gebouwd, welke later gepleisterd werd. In het Geeresteinse archief komen verder geen bijzonderheden voor over de boerderij en de toren. Zij fungeren als coulissen of 'zetstukken' in de verlandschappelijke aanleg. Dit geldt ook een aantal witgepleisterde gebouwen zoals het westelijk van het huis zelf gelegen 'kinderhuisje', de achtergelegen stal met tempelfront en de beide boerderijen Zuiderpark 18 en 20 uit respectievelijk 1837 en 1846. Het park van Geerestein beslaat het zuidelijke deel van het gebied tussen de Geeresteinselaan, die als toegangslaan fungeert, en Woudenbergse Grift. Centraal element hierin wordt gevormd door een Grand Canal dat pas in de tijd van Hooft werd aangelegd. Op deze oost-westgerichte laanstructuur staat haaks een deel langs de Woudenbergse Grift gelegen met een gebogen laan. Het geheel heeft aan de westzijde een visuele relatie met het hierna te bespreken GBW WDB 4.

In 1838 werd Geerestein uitgebreid met de aan de Ekris gelegen ridderhofstad Groenewoude. Het huis werd afgebroken maar het uit 1696 daterende gepleisterde bouwhuis bleef gespaard, evenals een hoog toegangshek met gepleisterde hekpijlers uit de 18de eeuw. Deze vormt de afsluiting van een van de oost-west gerichte laanstructuren. Een gebogen laan, door een landschappelijk aangelegd terrein verbindt de Ekris met de Geeresteinselaan. De Ekris, waaraan ook Groenewoude is gelegen is een noordzuid gerichte tweezijdige boerderijstrook. De Ekris is een middeleeuwse ontginningsbasis en als zodanig nog herkenbaar. De afwisseling van de laanbeplanting van Geerestein en Groenewoude geeft het gebied een coulissenachtig karakter. Twee van de hier gelegen boerderijen versterken dit karakter. Ten eerste is dit het nu vernieuwde Ekris 55, een 17de eeuws boerderijtje dat in de vorige eeuw door de Hoofts van Geerestein werd voorzien van een zuilenportiek op de verdieping en een witte pleisterlaag. Ekris 77 is een langhuisboerderij met haaks gesitueerde 'herenkamer' (?). Dit ensemble, voorzien van baksteendecoratie, vormt als ware een visuele 'vernauwing' van de weg.

Deze boerderij is in detaillering gelijk aan de boerderij Geeresteinselaan 77, tegenover de ingang van de buitenplaats De Boom en zal gebouwd zijn door een lid van de familie De Beaufort, bezitter van de landgoederen De Treek en De Boom. Dit laatste landgoed vormt de afsluiting van de Ekris aan de noordzijde langs de Lunterense Beek Het landhuis en park van de Boom daterend uit 1879 zijn onder de gemeente Leusden zijn gelegen, maar de bijgebouwen zijn gegroepeerd ten zuiden van de Geeresteinselaan tegenover de oprijlaan van het huis. Gezien de visuele relaties van de buitenplaatsen met de omringende gebied is gekozen het geheel als gebied van bijzondere waarde aan te merken en het een eenheid te laten vormen met het bijzondere gebied GBW LEU 1.

Afb. Buitenplaatsen Geerestein en De Boom

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

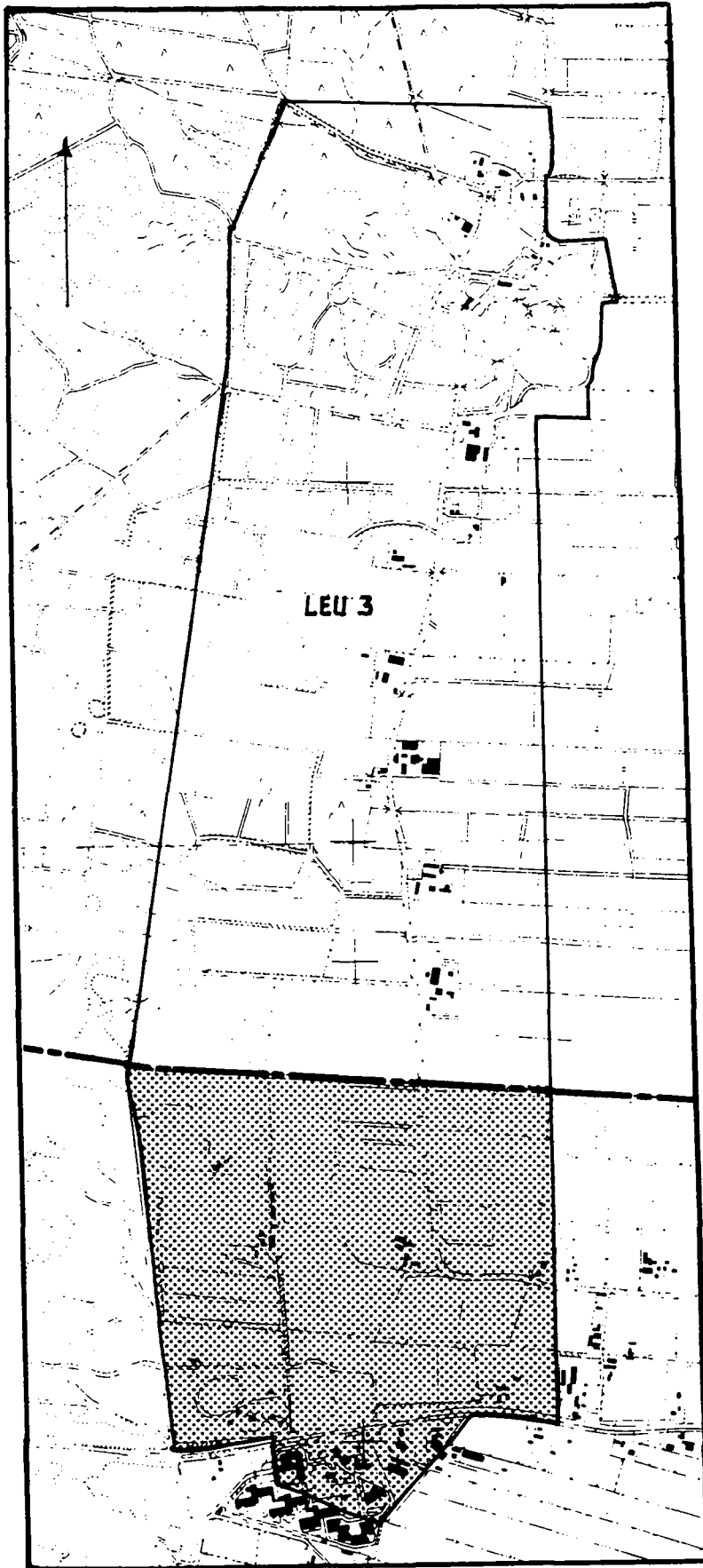
-----
 nummer : WDB GBW 4
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Woudenberg
 naam : De Treek-Heygraaf
 gebiedstype : buitenplaatsengebied
 inv. datum : 30 november 1991
 inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
 aantal MIP-objecten : 8
 kwalificatie : provinciaal
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Perks, De Treek

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			
3.2 stedenbouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt op de flank van de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol zouden kunnen worden aangemerkt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek (gemeente Leusden en Woudenberg) en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). Ze maakt deel uit van veel groter minder aaneengesloten gordel waartoe ook De Boom, Geerestein, Henschoten en De Hoogt en De Laagt zijn te rekenen. Deze landgoederen- en buitenplaatsengordel kreeg met name vanaf de achttiende eeuw gestalte, toen welgestelden in toenemende mate belangstelling kregen voor het

gebied van de Utrechtse Heuvelrug als woonomgeving. Het landschap bood hier nog volop ruimte en woeste natuur. De zandgrond leende zich uitstekend voor de aanleg van bossen en parken, terwijl in de lagere terreinen eenvoudig grachten en andere waterpartijen konden worden gecreëerd. Verder waren de natuurgebieden aantrekkelijk voor de jacht. De buitens die zo -al dan niet als voortzetting van een bestaand landgoed of kasteel- gestalte kregen, omvatten soms ook boerderijen die hun landerijen in het beekdal van de Luntersche of Heiligenbergerbeek hadden. Het gebied sluit aan de noordzijde aan op het landgoed De Treek dat onder de Gemeente Leusden als GBW LEU2 is beschreven. De hoofdstructuur vormt een reeks hoeven langs de Ravesloterweg op de overgang van het zand van de heuvelrug naar de vallei. De boerderij de Meent fungeert als blikpunt van de Meentweg. De boerderij Zeisterweg 72 heeft dezelfde functie. Het geheel maakt deel uit van een afwisselend coulissenlandschap kenmerkend voor veel landgoederen. Aan de overzijde van de Zeisterweg ontstond in 1905 de buitenplaats De Heygraeff op enige afstand ten westen van het dorp Woudenberg op de flank van de Heuvelrug. Waar de bebouwing uit de beginperiode, bestaande uit een grote villa en een poortwachterwoning en andere woningen nog aanwezig is, resteert er van de oorspronkelijke tuinaanleg van dit voormalige buiten thans vrijwel niets meer. In 1965 namelijk werd er op het buiten een zwakzinnigeninrichting gevestigd, waarna het ongeveer 6.5 hectare metende terrein voor een groot deel werd volgebouwd. Het deel ten noorden van de Zeisterweg hoort sinds 1941 tot het landgoed NV De Treek-Henschoten, waartoe ook het gebied ten westen van de Doornseweg behoort.

Afb. De buitenplaatsen De Treek en De Heygraeff

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : WDB GBW 5
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Woudenberg
 naam : Lambalgen, Scherpenzeel
 gebiedstype : buitenplaatsengebied
 inv. datum : 30 november 1991
 inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
 aantal MIP-objecten : 4
 kwalificatie : gemeentelijk
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Belonje 1967, Beaufort 1972,

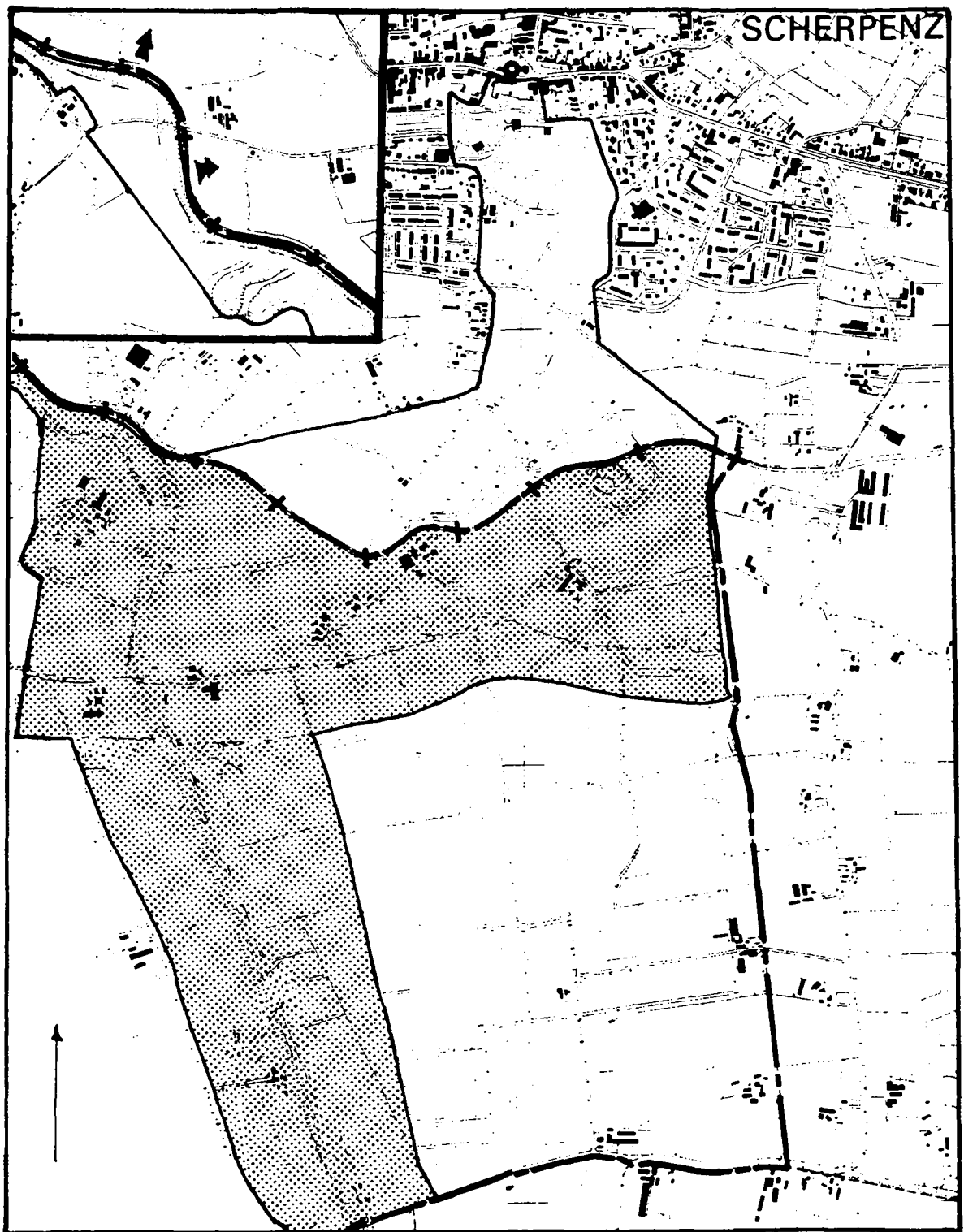
Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedenbouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Het gebied van bijzondere waarde GBW WDB 5 omvat het zuidoostelijke deel van de gemeente dat aansluit op de gemeente Scherpenzeel (Prov. Gelderland) en wordt doorsneden door de Grebbelinie die de waarde als Gebied van Bijzondere Waarde versterkt. Het betreft hier een karakteristiek Hoevenlandschap omvat de landgoederen Lambalgen en Scherpenzeel en zet zich voort in het parklandschap van het landgoed Scherpenzeel. Lambalgen werd aan het begin van de 15de eeuw als erf vermeld. Waarschijnlijk fungeerde het pas sinds de 17de eeuw als buitenplaats. Het droeg ter onderscheid van de verschillende afsplitsingen de naam Groot-Lambalgen en was in bezit van Jr. Walraven van Arkel, sedert 1637 schout van Amersfoort. In 1808 werd het omschreven als: " hofstede Groot Lambalgen met het Heeren- en groot boerenhuis alsook nog twee aparte huizen genaamd de Kleine Lambalgen met de lanen en singels rondomme alsmede de

wallen en boomen en met bouw- wei- en hooilanden." terwijl het in 1812 werd het omschreven als 'de buitenplaats genaamd Lambalgen met zijn getimmerd, landerijen en bosschen, de huizinge bestaat in vier beneden kamers en twee op de eerste verdieping, keuken, zolder, kelder en andere gemakken, een groote tuin, hakhout en opgaande boomen'. De nog aanwezige structuur van de intussen verdwenen buitenplaats Klein Lambalgen ging bij de grenswijziging tussen Woudenberg en Scherpenzeel over naar de laatste gemeente. In 1882 werd het landgoed Lambalgen aangekocht door Mr. Herman Royaards van Scherpenzeel. Hierdoor kwamen de beide aan elkaar grenzende landgoederen Lambalgen en Scherpenzeel in een hand en ontstond de eenheid zoals hier als GBW WDB 5 omschreven.

De buitenplaats Lambalgen zelf heeft een trapeziumvormige aanleg omgeven met wallen en sloten. Op de hoek lag het herenhuis is sinds 1953 verdwenen, maar het verlandschappelijke park binnen de geometrische hoofdstructuur bepaald de inrichting van het landschap. De toegang wordt verleend door een aantal monumentale hekwerken onder 4.3 beschreven. Door de grenswijziging is de hoofdlaan die uitkomt op de weg Woudenberg-Scherpenzeel, waar een 18de eeuws hek de toegang markeert, onder de gemeente Scherpenzeel komen te liggen. De relatie met het omringende tot het landgoed behorende hoevenlandschap komt tot stand door een omvangrijk lanenstelsel, die ook de verbinding vormen met pachtboederijen. Zoals gezegd sluit het landgoed aan de Oostzijde aan op het landgoed Scherpenzeel, waarvan het hoofdelement onder de Gelderse gemeente het huis met door Van Lunteren aangelegd park uit 1859) is gelegen. In de vorige eeuw vormden Lambalgen en Scherpenzeel een geheel. Op de grens van Scherpenzeel en Woudenberg is direct aan de Lunterse Beek het buitentje Beekvliet gelegen. Het geheel betreft een over de provinciegrens reikend landgoed en buitenplaatslandschap waar de invloed van het grootgrondbezit herkenbaar is door rechte lanen en boerderijen en dienstwoningen met luiken in de heraldische kleuren van het wapen van de eigenaren geschilderd. De waarde wordt versterkt door dat door het betreffende gebied een ander gebied van bijzondere waarde, de Grebbelinie loopt, waarmee de waarde wordt versterkt.

Afb. De buitenplaatsen Lambalgen en Scherpenzeel.

behoort tot het gebied van het landgoed De Hoogt-De Laagt dat grotendeels onder Maarn is gelegen en aldaar als GBW MRN 3 beschreven.

De geschiedenis van het gebied van Henschoten gaat terug tot diep in de Middeleeuwen. In 1133 al kwam het westelijk grondgebied van Woudenberg in zijn geheel in bezit bij de St. Laurens-abdij. Deze liet in het bosgebied weliswaar een bisschoppelijke hof bouwen, maar van de uitgestrekte schenking wist de abdij er uiteindelijk slechts 30 morgen (1 morgen = 0.85 hectare) als bouwland te ontginnen: de Henschoter eng. Toen het goed Henschoten met de secularisatie van de kloostergoederen in bezit kwam bij de Staten van Utrecht, bestond het nog altijd enkel uit een smalle strook gecultiveerde grond die werd omsloten door woeste gronden. Het oorspronkelijke bos had aan het einde van de middeleeuwen plaats gemaakt voor heide en (onbegroeide) zandverstuivingen.

De vroegere bisschoppelijke hof moet noordoostelijk van de kruising Doornseweg-Zeisterweg hebben gelegen. De boerderij lag aan de rand van de Henschoter eng. In 1637 kwam het goed, in een acte uit de achttiende eeuw omschreven als: "zeekere huysinge erve ende goet, genaemt Heyschoten, synde het vierde part van de gemeente Woudenberg", in bezit van de amsterdamse burgemeester Michiel Pauw. Deze amsterdamse patricier verwierf vrij veel onroerend goed. Grote veranderingen vonden er aanvankelijk echter niet plaats. Pas omstreeks 1830 toen het gebied van Henschoten in bezit kwam van Asch van Wijck, burgemeester van Utrecht, en de Amsterdamse bankier Stoop werden de heidevelden op grotere schaal in ontginning gebracht en bebost.

Het zuidelijke deel kwam in bezit van de familie Stoop, terwijl het noordelijke deel door huwelijk van de kleindochter van de burgemeester, Jonkvrouw C.M. van Asch van Wijck met J.B. de Beaufort, uiteindelijk aan de familie de Beaufort, tevens eigenaar van Den Treek in de gemeente Leusden kwam.

De Beaufort werd ook eigenaar van de zogenoemde pyramide van Austerlitz ten noorden van Zeisterweg. Een uit zand en heideplaggen opgebouwde vierkante piramidevormige heuvel. Dit indrukwekkende aardlichaam werd in 1804 opgeworpen op de kruin van de heuvelrug door Franse soldaten onder leiding van de generaal Marmont. De soldaten waren gelegerd in het nabijgelegen kamp van Zeist. Op de top werd een houten obelisk geplaatst, dat een decennium later werd afgebroken. Op de top werd een vierkant rieten koepeltje gebouwd, dat bereikbaar was via een slingerpad rondom de heuvel. In de loop van de tijd erodeerde de heuvel steeds meer. In 1892, liet de toenmalige burgemeester van Woudenberg J.B. de Beaufort, die eigenaar was, de vervallen pyramide herstellen, terwijl ter herinnering aan de houten obelisk een stenen obeliskachtige toren werd gebouwd, die tegelijk als uitzichttoren dienst deed. Aanvankelijk lag de pyramide immers geheel vrij op de heide, maar in de loop van de 19de eeuw werd dit deel van de heuvelrug steeds meer bebost, waarmee het uitzicht steeds meer afnam.

Vanaf de uitspanning bij de pyramide, Zeisterweg 96, voert een zichtlaan in zuidelijke richting in het intussen beboste deel ten zuiden van de Zeisterweg. Dit zuidelijk deel kwam in 1836 in bezit van de amsterdamse bankier J.B. Stoop. Eveneens op de kruin van de heuvelrug liet hij op een kleine heuvel de nog

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

-----
 nummer : WDB GBW 6
 inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
 gemeente : Woudenberg
 naam : Henschoten
 gebiedstype : buitenplaatsengebied
 inv. datum : 30 mei 19921
 inventarisator : B. Olde meierink
 foto neg. nr. :
 aantal MIP-objecten : 6
 kwalificatie : gemeentelijk
 beschermd gezicht : nee
 literatuur/bronnen : Beaufort 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
-----			
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
-----			
2. stedenbouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
-----			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedenbouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde	x		
-----			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarde Henschoten (GBW WDB 6) vormt samen met het aansluitende gebied GBW MRN 3 een geheel op de overgang van de heuvelrug naar de Gelderse Vallei.

Juist deze oostelijke helling van de stuwwal was in de vorige eeuw en het begin van de deze eeuw in trek voor de aanleg van buitenplaatsen waarbij het gezicht dat men vanaf de heuvelrug op de Gelderse vallei had, te volle benutte.

In het gebied onder Woudenberg maakt deel uit van een relatief smalle strook grond die ver in westelijke richting tot aan de gemeente Zeist reikt. Het wordt in het oosten begrensd door de weg Amersfoort-Doorn, terwijl de weg Zeist-Woudenberg het gebied van oost naar west doorsnijdt.

Het gebied ten noorden van de laatstgenoemde weg maakt deel uit van het landgoed Henschoten en het gebied ten zuiden daarvan

bestaande theekoepel bouwen, waarin de zuilen van de in 1838 gesloopte Beurs van Hendrik de Keyser werden opgenomen. Vanuit de koepel had men in de begintijd een uitzicht over de nog met heide bedekte Heuvelrug en over de Gelderse Vallei.

Rond de koepel werden waarschijnlijk naar ontwerp van J.D. Zocher lanen en padenstelsels aangelegd. In westelijke richting zou een laan zijn aangelegd in de richting van de Utrechtse domtoren, maar deze is door de begroeiing niet te zien. Ten zuiden, even over de gemeentegrens met Maarn verrees de boerderij met herekamer De Hoogt, terwijl westelijk hiervan door J.B. Stoop het jachthuis De Laagt werd gebouwd. Het geheel kan als een ensemble worden beschouwd en wordt onder GBW MARN 3 beschreven.

Op de kruising van de Zeisterweg en de Doornsweg werd in 1897-1903 de buitenplaats Contantiahoeve aangelegd. De buitenplaats die nu de naam De Viersprong draagt, bestaat uit een grote villa met op de hoek een uitzichtstoren gecombineerd met waterreservoir, een koetshuis en een chalet. De villa beheerst met toren de kruising.

Het gebied maakt deel uit van een binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden, Woudenberg en Maarn gelegen overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een vrijwel aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt.

LIJST VAN GEINVENTARISEERDE OBJECTEN IN HET EEMLAND-VALLEIGEBIED

Afb. Henschoten.

Stationsweg (bij) 206	stuw	2
Stationsweg 207	middenstandswoning	3
Stationsweg 239	langhuisboerderij	2
Stationsweg 269	villa	2
Stationsweg	station	1
Strubbelenburg	schuur	3
Strubbelenburg 8; 10	woonhuis	3
Vieweg 1	woonhuis	3
Voorstraat	begraafplaats	1
Voorstraat 2	gevelpand, T-vormig huis	1
Voorstraat 31	gevelpand, dwars huis (1-beukig)	2
Voskuilerdijk 23	langhuisboerderij	1
Voskuilerweg 2 (?)	langhuisboerderij	3
Voskuilerweg 57	langhuisboerderij	3
Voskuilerweg 11	vrijstaand pand, diep huis (1-beukig)	3
Voskuilerweg 61	langhuisboerderij	3
Zegheweg	stuw	2
Zegheweg 31	langhuisboerderij	3
Zegheweg 33	woonhuis	1
Zeisterweg 52	langhuisboerderij	2
Zeisterweg 53; 55	arbeiderswoning, 1 woonlaag (dubbel)	3
Zeisterweg 57	langhuisboerderij	1
Zeisterweg 59	woonhuis	2
Zeisterweg 69	woonhuis	3
Zeisterweg 72	woonhuis; dienstwoning	2
Zeisterweg 74	houtschuur	2
Zeisterweg 76	langhuisboerderij	2
Zeisterweg 82; 84	buitenplaats	1
Zeisterweg 82; 84	villa	1
Zeisterweg 82; 84	chalet	1
Zeisterweg 82; 84	koetshuis	1
Zeisterweg 98	uitspanning	2
Zeisterweg	piramide, obelisk	1
Zeisterweg	theekoepel	1
Stationsweg (ong.);		
Schans (ong.)	schans	1
Stationsweg 130	langhuisboerderij	2
Stationsweg 136	villa (directeurswoning)	1
Zeisterweg 106	villa	1
Zeisterweg 106	schuur	1
Zeisterweg 106	schuur	1
Zeisterweg 106	schaapskooi (?)	1

LITERATUUR

Aa, A.J. van der; Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. 13 delen. Gorinchem 1839-1851.

Archeologische monumenten in de provincie Utrecht; Uitgave Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Provincie Utrecht). Amersfoort, 1987.

Beschrijving van de provincie Utrecht, behorende bij de waterstaatskaart; Directie Algemene Dienst v. d. Rijkswaterstaat. 's Gravenhage, 1968.

Blijdenstein, R. e.a.; Zuid-Oost Utrecht: het land van de zeven tuinen. Utrecht, 1990.

Blommestein, J.C.T. van; De Grebbelinie, van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument. Alkmaar, 1978.

Bont, C.; Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht. Een cultuurhistorische landschapsverkenning van de provincie Utrecht (2e Concepttekst). Utrecht, 1990.

Bronger; J.A. e.a.; Amersfoortse opstellen; historie, archeologie, monumentenzorg. Amersfoort, 1989.

De Utrechtse gemeenten in 1815; Uitgave van de provincie Utrecht. Utrecht, 1972.

Dekker, C.; Een mislukte cope in het Westerwoud. De eerste aanzet tot de ontginning van Wouderberg. Hilversum 1987.

Deys, H.P.; De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten. Utrecht, 1988.

Duparc, H.J.A. e.a.; Trams en tramlijnen: paardetrans in het centrum en het zuiden van Nederland. Rotterdam, 1977.

Fruin Th Az., R. De meente van den Leusderberg. Verslagen en Mededelingen II no.6 (1892). Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het oude vaderlandsche recht.

Holst, B. van e.a.; Het Utrechts Landschap (?). Utrecht, 1990.

Kuyper, J.; Gemeente-atlas van de provincie Utrecht 1868. Groningen, 1986.

Klok, R.H.J.; Archeologisch Reisboek. Bussem 1977.

Kroes, J.; Onvolledige opstrek op de Nederlandse Zandgronden, Een onderzoek naar de verspreiding en achtergronden van overgangsvormen tussen opstrek en andere occupatievormen. Utrecht, 1991.

Maris, A.J.; Eemnes, rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap. Utrecht, 1947.

Perks, W.A.G.; Den Treek, van marke tot landgoed. Amersfoort, 1984.

Prins, L.; Amersfoort, ontstaan en oudste ruimtelijke ontwikkeling. In: Historisch-geografisch tijdschrift (1983) 1.

Sneep, J.; Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Deel III: de provinciën Utrecht en Noordholland. Eerste aflevering: Utrecht. Uuitgave van de Stichting Menno de Coehoorn.

Stol, T.; De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653. Amersterdam, 1990.

Vervloet, J.A.J.; Bunschoten, The rise and fall of a little town in the middle-ages. In: Berichten ROB. Jaargang 23.

Visscher, H.A.; De Utrechtse Heuvelrug, Een natuurlijke streek in het hart van Nederland. Dordrecht, 1987.

Wandelen, J. van; Straatwegen in de provincie Utrecht (uitg.RAU, Inventaris 15). Utrecht, 1987.

Wens, R. van der; Monumenten inventarisatie project. Gemeentebeschrijving Amersfoort; (Rapport Bureau Monumentenzorg Provinciaal Planologische Dienst utrecht). Utrecht, 1988.